

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА І АРХІТЕКТУРИ

КАФЕДРА ТЕХНІКИ ТА РЕСТАВРАЦІЇ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА

**навчально-творча майстерня реставрації скульптури
та творів декоративно-ужиткового мистецтва**

На правах рукопису

Розенберг Ірина Дмитрівна

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему

**ШКІРЯНІ КИСЕТИ XVIII СТОЛІТТЯ
(дослідження, реставрація, атрибуція)**

Спеціальність 023 «Образотворче мистецтво,
декоративне мистецтва, реставрація»

Науковий керівник:

Ревенок Наталія Миколаївна,
кандидат мистецтвознавства

Рецензент:

Нестеренко Петро Володимирович
кандидат історичних наук

Дипломна робота допущена до захисту перед ДЕК рішенням кафедри
Протокол № _____ від «_____» _____ 2023 р.
Завідувач кафедри доцент _____ Тимченко Т. Р.

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Розенберг І. Д. Шкіряні кисети XVIII століття (дослідження, реставрація, атрибуція) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Робота на здобуття наукового ступеня магістра за спеціальністю 023 Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація. – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. – Київ, 2023.

Дослідження магістерської роботи присвячено вивченню та висвітленню виникнення шкіряних кисетів XVIII століття, їх класифікації, технології виготовлення та оздоблення, а також реставрації шкіряного кисету XVIII ст. з колекції Національного військово-історичного музею України. На підставі дослідження в ході практичної реставрації було відзначено, що кисет має досить поганий ступінь збереженості та потребує комплексної реставрації.

У роботі розглядаються практичні навички з розчищення творів зі шкіри та деякі моменти дослідження та реставрації шкіряних виробів та їх деталей з металу. Також проаналізовано проблеми реконструкції пошкоджених археологічних та етнографічних шкіряних предметів та представлені результати їх реставрації, комплексно розглянуто специфіку виготовлення дрібних шкіряних виробів XVIII століття, виявлено їх художні особливості.

Крім того, зроблена спроба простежити зміни у теорії та практичних методах реставрації, в основі яких лежить трансформація естетичних уявлень та мистецтвознавчих підходів до вивчення художньої спадщини, розглянуто поетапне становлення сучасних реставраційних методик роботи з музейною шкірою, що допомагають глибшому вивченню пам'яток та їх подальшого включення до експозиції музею, систематизовано наукові знання про реставраційно-консерваційні заходи музейних виробів зі шкіри. Дослідження побудовано на основі аналізу та узагальненні відомостей про розвиток шкіряного діла різних часів та відомостей про техніку та технологію

виготовлення виробів зі шкіри. Також написання роботи базувалося навколо даних з наукової реставрації археологічної шкіри. Такий комплексний підхід дозволив висвітлити різні грані поставленої проблеми.

Ключові слова: реставрація, дослідження, шкіра, кисет, чорний метал, атрибуція.

SUMMARY

Rosenberg I. Leather purses of the 18th century (research, restoration, attribution) – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Work for a master's degree in specialty 023 Fine arts, decorative arts, restoration. – National Academy of Fine Arts and Architecture. – Kyiv, 2023.

The research of the master's thesis is devoted to the study and coverage of the emergence of leather pouches of the eighteenth century, their classification, manufacturing and decoration technology, as well as the restoration of a leather pouch of the eighteenth century from the collection of the National Military History Museum of Ukraine. Based on the study, during the practical restoration it was noted that the pouch has a rather poor degree of preservation and requires a comprehensive restoration.

The paper discusses the practical skills of cleaning leather works and some aspects of the study and restoration of leather products and their metal parts. It also analyzes the problems of reconstruction of damaged archaeological and ethnographic leather objects and presents the results of their restoration, comprehensively examines the specifics of the manufacture of small leather goods of the eighteenth century, and reveals their artistic features.

In addition, an attempt is made to trace the changes in the theory and practical methods of restoration, which are based on the transformation of aesthetic ideas and art historical approaches to the study of artistic heritage, the gradual formation of modern restoration methods of working with museum leather, which help to deepen the study of monuments and their further inclusion in the museum exposition, systematized scientific knowledge about the restoration and conservation measures of museum leather goods.

The research is based on the analysis and generalization of information about the development of leatherworking at different times and information about the technique and technology of leather goods manufacturing.

The work was also based on data on the scientific restoration of archaeological leather.

This integrated approach allowed us to highlight different facets of the problem.

Keywords: restoration, research, leather, pouch, black metal, attribution.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	12
1.2. Теоретико-методологічні аспекти дослідження.....	21
Висновки до першого розділу	24
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ШКІРЯНОГО РЕМЕСЛА ТА ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИГОТОВЛЕННЯ ШКІРЯНИХ ВИРОБІВ XVIII ст.	
2.1. Історія виникнення кисетів в різних культурах.....	25
2.2. Технологія виготовлення та особливості декоративного оздоблення дрібних шкіряних виробів та кисетів XVIII ст.....	30
Висновки до другого розділу	39
РОЗДІЛ 3. РЕСТАВРАЦІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ШКІРЯНОГО КИСЕТУ XVIII ст. З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ	
3.1. Реставрація, консервація та способи збереження творів зі шкіри.....	40
3.2. Методологія реставрації творів з археологічної та етнографічної шкіри.....	49
3.3. Візуальні та лабораторні дослідження шкіряного кисету XVIII ст. з колекції Національного військово-історичного музею України.....	59
3.4. Аналіз проведених реставраційно-консерваційних заходів шкіряного кисету XVIII ст. з колекції НВІМУ.....	64
3.5. Атрибуція шкіряного кисету XVIII ст. з колекції Національного військово- історичного музею України	72
Висновки до третього розділу.....	74
ВИСНОВКИ	75
ЛІТЕРАТУРА	78
ДОДАТКИ	83

ВСТУП

Актуальність дослідження. Національний військово-історичний музей України має у своїй колекції унікальні вироби зі шкіри, в якій представлені і відреставровані унікальні пам'ятки. У цих колекціях зустрічаються предмети, що зазнали різних поновлень до вступу до музею. Перш, ніж реставрація творів мистецтва придбала наукову основу, століттями існувало традиційне відновлення предметів, що залежало від уявлень про їх цінність, смаки часу, ставлення людей до пам'ятників минулих століть.

Давні пам'ятки мистецтва, окрім художньо-естетичних якостей, завжди відображають й особливості певного культурно-історичного середовища. У міру вивчення музейних предметів зі шкіри проблема історії її реставрації стає все більш актуальною для багатьох музеїв, в яких знаходяться колекції виробів як археологічної, так і етнографічної шкіри, проблеми яких часто висвітлюються на міжнародних конференціях з реставрації.

Повне відновлення цілісності художнього твору у процесі реставрації часто виявляється неможливим. Реставратору доводиться шукати компромісне рішення, що дозволяє зберегти відчуття справжності предмета для повноцінного музейного експонування. У будь-якому випадку, коли вироби зі шкіри мають задовільний стан збереженості, основна увага приділяється методам консервації оригінального матеріалу.

В реставраційній практиці предмети, які виготовлені зі шкіри, утворюють окрему, достатньо трудомістку нішу. В різні часові періоди, перед реставраторами та консерваторами різних країн, виникали наступні проблеми стосовно реставрації шкіри та речей виготовлених з даного матеріалу. Відсутність чи недостатня кількість літературних джерел з даного питання, незначна кількість методичних рекомендацій набагато ускладнюють роботу з реставрації предметів зі шкіри.

Проблеми реставрації виробів зі шкіри минулих століть є актуальними і для зберігання, вивчення, публікації та експонування колекції зі шкіри, що зберігається у Національному військово-історичному музеї України.

В магістерській роботі зроблено спробу простежити зміни у теорії та практичних методах реставрації, в основі яких лежить трансформація естетичних уявлень та мистецтвознавчих підходів до вивчення художньої спадщини. Крім того, розглядаються особливості проведення реставраційних робіт відповідно до їхньої мети.

Шкіряному виробництву присвячено безліч книг і статей, написаних дослідниками різних спеціальностей: істориками, мистецтвознавцями, археологами. Найбільш вивченими є відомості з техніки та технологія виробництва. Значно менша увага приділялася проблемі реставрації археологічної шкіри, її історії та теорії, тоді як у методах та прийомах реставрації виявляються особливості естетичного сприйняття пам'ятки, позначаються якості предмета, що становлять найбільший інтерес для поціновувачів мистецтва у певний історичний період.

Пам'ятник прикладного мистецтва, який завжди безпосередньо стикається з життям людей, повинен розглядатися ще й як комплексний об'єкт реставрації, що містить інформацію про історію свого побутування. Про історію реставрації виробів зі шкіри взагалі не існує узагальнюючого дослідження.

Із зародженням та становленням такої професії, як реставрація, протилежно до першої поступово підіймались питання іншого методу збереження пам'яток історичного та художнього значення, а саме консерваційних заходів. Суперечки та діалоги, між реставраторами та консерваторами досі продовжуються, але на сьогодні вони виступають не як окрема думка професіонала, а здебільшого як різні методи викладання у навчальних закладах. Особливо це відчувається при порівнянні реставраційних

матеріалів чи методів консервації, які застосовують закордонні вищі навчальні заклади і які використовуємо в закладах України.

Незважаючи на те, що консервація та реставрація є однією з найважливіших галузей музейної справи, а багато археологічної та етнографічної шкіри є не лише художніми, а й історико-документальними пам'ятками, історія та теоретичні обґрунтування їх реставрації залишаються недостатньо вивченими.

Об'єкт дослідження: шкіряні кисети XVIII століття.

Предмет дослідження: принципи та методи проведеної реставрації й атрибуції виробів зі шкіри (на прикладі пам'ятки – шкіряного кисету XVIII ст. з колекції Національного військово-історичного музею України).

Мета дослідження – вивчення принципів та методів реставрації виробів музейної шкіри, характерних як для минулих століть, так і теперішнього часу, та їх еволюції у зв'язку зі зміною уявлень про шкіряне ремесло та існування пам'яток зі шкіри в музейному просторі.

Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити наступні **завдання:**

- дослідити історіографію та стан розробленості обраної тематики;
- узагальнити та структурувати матеріал, накопичений у вітчизняному та зарубіжному мистецтвознавстві з питань реставрації виробів зі шкіри;
- дослідити та визначити матеріал, техніку та технології виготовлення шкіряного кисету XVIII ст. з колекції Національного військово-історичного музею України, означити причини пошкоджень предмету, пов'язаних з особливостями виробництва, які використовувались у давнину та у процесі його побутування;
- розглянути поетапне становлення сучасних реставраційних методик роботи з музейною шкірою, що допомагають ґрунтовному вивченню подібних пам'яток та їх подальшого включення до експозиції музею;

– провести атрибуцію шкіряного кисету XVIII ст. з колекції Національного військово-історичного музею України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період XVIII століття, що обумовлений розповсюдженням дрібних шкіряних виробів та сучасний період від другої половини XX століття, як період становлення сучасної реставрації виробів зі шкіри.

Методологія дослідження. У роботі використано комплексний метод дослідження, що включає елементи мистецтвознавчого, порівняльно-історичного аналізу, залучення даних техніко-технологічного аналізу, а також виявлення та зіставлення письмових джерел та вивчення конкретних творів аналогічних шкіряних виробів.

Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, наукової достовірності та всебічності, мистецтвознавчі підходи та загальнонаукові методи – теоретичні, емпіричні та спеціальні, конкретно-наукові методи, а саме:

– *аксіологічний (ціннісний)* метод для виявлення міжпредметних зв'язків у мистецтвознавчих дослідженнях;

– *метод теоретичних узагальнень* для опису здійснених досліджень і формулювання зроблених висновків;

– *історичний метод* для визначення стильових особливостей шкіряних кисетів XVIII століття;

– *історико-порівняльний (компаративний)* метод для зіставлення досліджуваного твору з аналогічними творами інших країн;

– *метод мистецтвознавчого аналізу* для опрацювання мистецтвознавчої, історичної, наукової літератури з дослідження та реставрації творів зі шкіри, а також аналізу їх стилістики;

– *іконографічно-іконологічний метод* для вивчення оздоблень та декорувань шкіряних кисетів XVIII століття.

Теоретичну основу досліджень становлять:

– історичні та мистецтвознавчі розвідки українських і зарубіжних авторів, які висвітлювали історію походження шкіряних виробів (Я. Головацький, Б. Книщ, Н. Литвинчук, Д. Яворницький, А. Gülsüm, J. Kristal);

– окремі видання українських і зарубіжних авторів, що досліджували техніку та технологію виготовлення шкіряних виробів від давніх часів (В. Білецька, В. Гнатюк, І. Гончаренко, О. Сапеляк, Z. Maniakowska-Jazownik, D. Okrağla, M. Winiarczyk).

– публікації, що висвітлювали проблеми дослідження, реставрації та консервації музейних пам'яток зі шкіри (Т. Мінжуліна, Л. Румянцев, К. Marion, R. Thomson, T. Sholz).

Джерельну (речову) основу дослідження складають вироби зі шкіри, що знаходяться в експозиціях музеїв Європи та України.

Наукова новизна отриманих результатів виведена в наступних позиціях:

Уперше:

– комплексно розглянуто специфіку виготовлення дрібних шкіряних виробів XVIII століття, виявлено їх художні особливості;

– систематизовано наукові знання з проведення реставраційно-консерваційних заходів музейних виробів зі шкіри;

Набуло подальшого розвитку:

– дослідження техніко-технологічних особливостей та еволюції шкіряної справи від давніх часів та у XVIII столітті;

– на прикладі реставрації шкіряного кисету XVIII століття з колекції Національного військово-історичного музею України представлено методика дослідження та етапи його реставрації.

Набуло подальшого розвитку:

– висвітлення прийомів дослідження виробів музейної шкіри, що дозволяє розширити уявлення про кушнірське ремесло та їх декоративне оздоблення.

Уточнено:

– взаємозв'язок методів мистецтвознавчих досліджень з різними галузями наук (історії, етики, естетики, музеєзнавства та іншими), які спрямовані на вирішення важливих соціокультурних завдань.

Теоретичне та практичне значення роботи полягає у тому, що отримані дані можуть бути використані для роботи в галузі теорії та практики культури, мистецтвознавства, реставрації та експертизи творів музейного зберігання зі шкіри з можливістю застосовування одержаних результатів і висновків, для підготовки навчальних і довідково-інформаційних видань з мистецтвознавства та реставрації, при розробці навчально-методичного забезпечення освітнього процесу для закладів культури тощо.

Відомості, наведені у тексті магістерської роботи можуть бути застосовані в музейній практиці, при науковій обробці колекцій, підготовці виставок, у проведенні атрибуції та мистецтвознавчого аналізу.

Апробація результатів дослідження. Основні положення магістерської роботи обговорювалися на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях:

1. Розенберг І. Д. Реставрація шкіряного кисету XVIII ст. з колекції Національного військово-історичного музею України. Збірник наукових праць. Дев'яті Платонівські читання. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Київ., 2022. С.

Структура магістерської роботи складається з анотації (українською та англійською мовами), вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (90 позицій), додатків.

Основний текст магістерської роботи без довідкового апарату становить 84 с., загальний обсяг роботи – 107 с.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження

Основна література, що використовувалась в магістерській роботі, поділяється на три групи. З широкого кола видань, присвячених різнобічному дослідженню шкіряної та кушнірської справи, до першої групи включені книги з технології її виготовлення, історії винаходу та вдосконалення, в яких розглядаються матеріали, що застосовувалися давніми кушнірами та майстрами. Знання вихідних матеріалів, розуміння технології виробництва та основних причин ушкоджень дозволяє визначити послідовність реставраційних заходів, враховуючи особливості конкретного експонату.

Другу групу складають видання з історії виникнення та побутування виробів зі шкіри в Європі та Україні, з історії формування музейних фондів шкіряних виробів та статті, в яких обговорюються питання експонування пам'яток у сучасних музеях. Еволюція естетичних принципів та розвиток практичних методів реставрації тісно пов'язані з поширенням колекціонування як приватного, так і музейного вивченням шкіряних виробів.

У третю групу виділено книги та статті, присвячені методикам та реставрації виробів зі шкіри, виконаної, починаючи від середньовіччя і до XXI століття.

В історіографію включені також спеціальні видання з історії музейної справи та публікації, що стосуються загальних принципів побудови експозицій, оскільки музейна реставрація орієнтована переважно на подальше експонування пам'яток.

Теоретичний аналіз історіографії показує, що дана проблема розглядалася досить широко. У той же час цілий ряд методичних питань, пов'язаних з

реставрацією музейних творів зі шкіри залишаються мало розробленим. До цих питань можна, перш за все, віднести методи очищення, способи доповнення втрачених частин та консерваційні заходи.

У вітчизняній історіографії розвиток шкіряного ремесла від часів давньої Русі представляється як процес поступового, внутрішнього вдосконалення технології та техніки обробки матеріалу. Причиною цих змін визнаються потреби населення та технічні можливості виробництва. Ґрунтовне вивчення окремих виробництв і технологічні аналізи стародавніх виробів виявляють інновації, що прийшли на Русь із різних регіонів Європи та Азії.

Найбільш давніми писемними джерелами, що відображають витоки та форми організації шкіряного виробництва в Україні, є літописи, збірники законів, актові книги міських магістратів, хроніки міст тощо. У цих матеріалах містяться цінні дані, що дають однак найзагальніше уявлення про рід занять, назви професій, імена окремих майстрів. Є певна інформація про сировинну базу, знаряддя праці, види шкіряних виробів; дещо більше конкретизується матеріал про диференціацію ремесла, важливість окремих професій у формі цехового виробництва.

Основні етапи історії вивчення давнього ремесла роботи зі шкірою спочатку сформулював Б. Рибаків. Автор визначив перший етап, пов'язаний з накопиченням більш менш випадкових матеріалів у першій половині XIX ст. Другий етап відзначений поступовим накопиченням археологічного матеріалу у другій половині XIX – початку XX ст. З кінця XIX ст. було розпочато розкопки давньоруських міст. Третій етап повністю співвідноситься з розкопками у радянські часи. Нагромадження матеріалів розкопок у 1940-50-ті роки XX ст. призвело до появи робіт, присвячених аналізу шкіряного ремесла. Саме тоді склалися перші значні колекції археологічних шкіряних предметів. У той же час відзначено емпіричний підхід до тлумачення археологічного матеріалу, що включається до складу історичних джерел з давньоруського ремесла.

З 1958-1959 рр. починається четвертий етап вивчення ремесла, відзначеного розумінням специфіки археологічних матеріалів, залученням даних природничих наук, наукових експериментів та аналізів [14].

У другій половині XVIII – першій половині XIX ст. доповнюють та розширюють інформацію нові джерела – записки мандрівників, окремі газетні нотатки. Систематичне вивчення народних промислів та ремесел України розпочалося лише з останньої чверті XIX ст., із залученням до цієї роботи членів географічних товариств. Позитивну роль щодо збору матеріалу про кустарні промисли на території східних земель України відіграли земські спілки, що опублікували зведені матеріали про народні промисли окремих губерній, де містилися відомості та про шкіряне виробництво.

Вивченням проблеми кушнірських промислів займалися історики, етнографи (В. Гнатюк), археологи-дослідники (М. Зубрицький) та інші. Так, у статті відомого етнографа та фольклориста В. Гнатюка «Кушнірство в Галичині» [5] наданий матеріал про вичинку овчин, крій та виготовлення кожухів, а також про інструменти (з малюнками до тексту).

Шкіряні промисли на території України XVIII ст., стали також предметом вивчення для К. Пайгерта і В. Ярри. Робота К. Пайгерта, пов'язана з висвітленням різних аспектів історії шевського ремесла в містечку Угнове, зацікавила дослідників та послужила сучасникам для реферування, а також рецензування [37]. І. Франко, який звернув увагу на це дослідження, підкреслював скрупульозність та методичність К. Пайгерта у вивченні проблеми. У дослідженні інженера В. Ярри надано інформативну економічну характеристику шкіряного виробництва Галичини, співвідношення промислів і промисловості порівняно з іншими провінціями Австро-Угорської монархії.

Окремі аспекти теми шкіряного ремесла висвітлювалися певною мірою в узагальнюючих працях з матеріальної культури українського народу або, зокрема, з народного одягу відомих вчених Я. Головацького [6], Ф. Волкова [4],

П. Чубинського та інших. За глибиною аналізу цікавого для нас матеріалу найбільший інтерес представляє робота Я. Головацького «Про народний одяг і оздоблення русинів у Галичині та північно-східній Угорщині» [6]. Вчений робить оригінальний докладний аналіз видів та варіантів компонентів одягу та взуття з овчини та шкіри різних соціальних груп сільського та міського населення з урахуванням природничо-географічних факторів. Окремі аспекти типологічної характеристики народних виробів на підставі їхнього крою та форми підняті вченим вперше, багато фактів зафіксовано як реліктові.

Багато досліджень було присвячено питанню виготовлення шкіряних виробів минулих часів. Так у статті німецьких дослідників Каріни Гремер, Габрієли Русс-Попа та Константина Саліарі «Вироби зі шкур тварин від стародавності до сьогодення» [30], автори якої досліджують використання шкур тварин від античності до середньовіччя та наводяться таблиці. Дослідники пропонують поділ виробів, виготовлених зі шкіри, на вісім галузей: костюм і одяг, робоче обладнання, військова техніка, музика та грамота, життєвий простір, об'єкти пов'язані з тваринами, предмети побуту тощо. Автори цієї статті, відносять до розділу «Предмети домашнього вжитку» наступні речі: сумки та мішки, фляги, бурдюки, посуд для пиття, коробки, ручки. У розділі «Household Object» тобто предмети домашнього вжитку, мова йде про писемні джерела, в яких описується життя в сільській місцевості в англосаксонський період, де визначається, що дубильник купує шкури для виготовлення кошків, фляг, пляшок, сумок та «pouches», що при перекладі має декілька значень «сумки», «мішки», «чохли» а також визначення, яке зустрічається як «кисет» [30, с.83].

Належним методологічним рівнем з рекомендаціями методичного характеру виділяються опубліковані у 1930-ті роки статті української дослідниці В. Білецької «Шкіряне та кушнірське ремесло в Богодухові на Харківщині» [2]. Дослідниця підняла проблеми у різних аспектах з урахуванням

історичних, соціально-економічних умов розвитку шкіряного та шевського промислу, здійснила широкий аналіз виробничих та художніх традицій, надала типологічну характеристику овчинних виробів. Крім того, зробила спробу вивчення семантики орнаментальних мотивів, ремісничої термінології тощо. Статті В. Білецької стали цінним джерелом у плані порівняння багатьох явищ розвитку шкіряних промислів на західноукраїнських землях.

У вітчизняній історіографії розвиток давньоруського ремесла представляється як процес поступового, внутрішнього вдосконалення технології та техніки обробки матеріалів. Причиною та рушійною силою змін визнаються потреби населення та технічні можливості виробництва. Поглиблене вивчення окремих виробництв і технологічні аналізи древніх виробів виявляють інновації, що прийшли на Русь із різних регіонів Європи та Азії.

Питання східних впливів у шкіряному ремеслі розглянуто на масових групах побутових виробів у різних містах. У шкіряному ремеслі це насамперед взуттєва продукція, найбільш представницька та складна у виготовленні. У матеріалах кінця XIII-XIV ст. зустрічаються вироби, форма та декор яких мали східне походження. Вплив східного шкіряного ремесла знаходить свій відбиток і у виробах XVIII ст. [11].

Вивчення археологічних матеріалів переконує у тому, що після 1238-1240 рр. культурний обмін давньоруських міст із країнами Сходу та Заходу продовжувався. На Русь продовжували надходити візантійська поливна кераміка, люстрові фаянси з Ірану та Сирії, парадні форми посуду з Середньої Азії та Китаю. Наводячи приклади двосторонніх зв'язків Русі та Орди у XIII—XIV ст. історики відзначають як поява матеріальних предметів східного походження, та наявність у містах контингенту вихідців з Орди, особливо знаті разом із їхнім оточенням, зокрема і ремісниками.

Про витоки вітчизняної музейної справи та перші музеї України написано безліч книг, наприклад, про музейні дослідження та консервацію шкіри можна

простежити у книзі М. Фармаковського «Консервація та реставрація музейних колекцій» [23]. Практично відсутні дослідження вітчизняних реставраторів з реставрації виробів зі шкіри. Є лише кілька робіт польських дослідників. З. Маняковської-Язовнік, Д. Круглої та М. Вінярчик «Шкіра в музейних предметах» [34]. У роботах іншого дослідника Р. Томсона розглядаються питання ролі науки у дослідженні технологічних особливостей археологічної шкіри у збереженні спадщини [39].

Вагомою інформативною складовою історіографії з теми дослідження є джерельні матеріали, які зберігаються у бібліотеці Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури. Теоретичний аналіз літератури дозволяє виділити перспективний напрям розробки у дослідженні виробів музейної шкіри її реставрації та консервації.

Проте, зазначимо, що аналіз цих видань з окресленої проблематики в галузі реставрації свідчить, про те що музейні вимоги та методи відрізняються і час від часу переглядаються науковцями.

Основну групу опрацьованих джерел становлять археологічні, мистецтвознавчі та історичні книги присвячені вивченню використання шкіри від давніх часів, реставраційні навчальні матеріали та публікації, що є основою культури, мистецтвознавства, реставрації, журнальні та інформаційно-довідкові матеріали, які публікувалися як за кордоном, так і в Україні. Вони розкривають специфіку процесу формування національної школи реставрації. Проте слід зазначити, що аналіз видань з окресленої проблематики свідчить, що проблема вивчення шкіряного виробництва XVIII століття, реставрації та консервації археологічної та етнографічної шкіри є актуальною і сьогодні.

Шкіряне ремесло з найдавніших епох було однією з форм матеріального виробництва і включало: добування та обробку сировини – шкур, при якому виходив новий, стійкий у повсякденній експлуатації матеріал – шкіра та пошиття зі шкіри різноманітних виробів. Шкіряна справа тісно пов'язана з

кушнірським промислом, розведенням свійських тварин, з полюванням на диких тварин, у тому числі — хутрових і морських, а також із землеробством та хімічними промислами.

Своєрідність шкіряного ремесла полягає, насамперед, у властивостях матеріалу, що визначали широту його застосування для побутових, господарських та виробничих потреб. Як вид тваринної сировини шкіра поширена повсюдно. А початок розведення домашніх тварин в епоху неоліту та бронзи забезпечило людям постійне джерело отримання шкур для їхнього вироблення на хутра та шкіру. Розведення домашніх та самовідтворення диких тварин створювали безмежну сировинну базу для кушнірів та шкіряників.

Способи обробки шкіряної сировини в стародавніх суспільствах завжди були засновані на легкодоступних матеріалах, що виростили або видобуваються в кожній місцевості – це кора, коріння і листя деяких рослин, тваринний жир, мінерали та їх сполуки. Способи обробки шкір у будь-якому суспільстві відповідали умовам життєдіяльності — осілості, господарству та природним умовам. Останнє визначало видовий склад тварин, що використовуються як шкіряна сировина. Тому, у всі часи обробка шкіряної сировини була регулярним заняттям основної маси населення, а в середньовіччі зберігалася у формі домашнього заняття.

Шкіра – це особливий матеріал за своїми фізико-механічними та хімічними властивостями. Досить відзначити її еластичність, міцність на розрив, здатність зберігати будь-яку форму, що надається, придатність до переробки у виробі легкодоступними способами, за допомогою сировини і мінералів, що знаходяться в кожній місцевості. Треба враховувати і те, що шкіряні предмети добре захищають організм людини від впливів зовнішнього середовища, мають гарний зовнішній вигляд та невелику вагу. Ці позитивні якості дозволяють уявити найширший спектр застосування шкіри.

Властивості шкіряної сировини відкривають для нього широке використання як теплий, еластичний, вологонепроникний одяг та взуття, створення зручних ємностей для зберігання їжі та пиття, мобільного житла та іншого. Добре жована шкіра довгий час може зберігатися у вологому середовищі, не втрачаючи своїх якостей і не загнивати. Це визначило її використання як непромокальний одяг для моряків та рибалок, тари для вантажів на судах, міцних мотузок та ременів. Після спеціальної обробки шкіра може стати дуже жорстким матеріалом, придатним для виготовлення захисного військового спорядження — шоломів, щитів, панцирів. При особливому виробленні шкур виходить прекрасний матеріал - пергамен, мабуть, відомий вже в Давньому Єгипті [Лур'є, 1931, с. 12].

Характеристикою середньовічного побуту вважається вираз Жака Ле Гоффа: «середні віки — це світ дерева», де «деревина була універсальним матеріалом» [Ле Гофф, 1992, с. 191]. З повною основою це зауваження відноситься і до шкіри, також колишньої універсальної сировини.

Сучасні дослідження показують, що утилізація тваринного матеріалу у стародавніх суспільствах, мабуть, була абсолютно повною. Шкура тварини, після спеціальної обробки, ставала хутряним товаром або шкірою різної якості вироблення та застосування, а відходи використовували у господарстві [Курбатов, 2004, с. 8].

Ця робота присвячена детальному розгляду історії шкіряного ремесла, реставрації археологічної та етнографічної шкіри та сучасним методикам консервації та реставрації музейних пам'яток зі шкіри.

Наукова розробка цієї теми досі не давала відповіді на широке коло питань організації, технології, техніки вироблення шкір та пошиття шкіряних виробів. У світлі досягнень європейської та вітчизняної науки проблематика реставрації виробів зі шкіри виглядає значно ширшою, ніж раніше. Зросла

кількість напрямів вивчення та питань, які можна отримати при комплексному аналізі джерел.

Всебічний розгляд середньовічного ремесла потребує залучення результатів різних наук. На особливу увагу заслуговує оцінка сировинної бази та методів вироблення шкір. Письмові джерела про такі аспекти ремесла до XVI ст. дають лише поодинокі згадки, а XVI – XVIII ст. вони нерівномірно відображені у документах по регіонах. Етнографічні відомості XIX – початку XX століття у Східній Європі показують регіональні традиції вироблення шкір та пошиття виробів, що ймовірно були і раніше. Але на сьогодні ці традиції практично не вичленовані в археологічному матеріалі.

Дане дослідження спрямоване на вирішення завдання максимально повного розкриття можливостей середньовічного суспільства по виробленню штучного матеріалу – шкіри з сировини тваринної сировини, а також показу всієї широти застосування шкіри у різних сферах життєдіяльності та способів утилізації шкіряних відходів.

Джерельна база досліджень складалась з опублікованих наукових статей, архівних матеріалів, а також експонатів музейних та приватних колекцій.

Основну групу опрацьованих джерел становлять археологічні дослідження та наукові роботи відомих українських науковців та археологів, що є основою сучасної культури, мистецтвознавства, реставрації, інформаційно-довідкові матеріали, які опубліковані як за кордоном, так і в Україні, що розкривають специфіку процесу формування національної школи реставрації.

В основу роботи покладено дослідження польових розкопок, зібрані археологами, систематизовано та узагальнено також матеріали про економічне становище ремісників, про кількість зайнятих у шкіряних промислах та ремеслах, масштабах виробництва, праці та побуті майстрів тощо.

Для аналізу народних виробів зі шкіри, з'ясування території та періоду їх побутування, вивчення крою, художніх особливостей важливим речовим матеріалом стали фондові збірки музею археології НАН України, національного музею історії України, а також приватних колекцій.

Важливим джерелом інформації в нашому дослідженні є електронні ресурси, які дозволяють використовувати для аналізу матеріали й документи, пов'язані з мистецькими здобутками щодо дослідження шкіряних виробів, зокрема гаманців, сумок, кисетів на території України.

Вивчення значного масиву наукової літератури з окресленої проблематики, опрацювання архівних матеріалів, критичних статей, нарисів, оглядів експозицій з вітчизняних музеїв, пов'язаних з процесом формування реставраційної справи, дає підстави стверджувати, що ґрунтовних праць з теми нашого дослідження існує недостатньо.

Особливий тип допоміжних матеріалів як джерел інформації, пов'язаних з вивченням та атрибуцією музейних пам'яток зі шкіри складають фотоматеріали колекцій різних музеїв, які доповнюють уявлення про особливості та різновиди шкіряної справи XVIII століття в цілому.

Внаслідок проведеного аналізу джерельної бази, у тому числі візуальних і натурних (речових) джерел, були виявлені першоджерела для атрибуції кисету XVIII століття з колекції Національного військово-історичного музею України.

1.2. Теоретико-методологічні аспекти дослідження

Методологія дослідження базувалася на вивченні наукових принципів музейної атрибуції та методів наукової реставрації. Дослідження шкіряного кисету XVIII століття з колекції Національного військово-історичного музею України включає в себе як емпіричний, так і теоретичний метод. На

емпіричному рівні була проведена велика робота, в результаті якої сформувалася джерельна база дослідження. Ця база включає в себе данні про як археологічні знахідки, так і етнографічні відомі як за публікаціями, так і за музейними збірками.

Теоретичний метод дослідження включає в себе осмислення накопиченого матеріалу за допомогою порівняння з добре вивченими фактами історії, що стосуються шкіряного виробництва та його розвитку. Також це стосується досліджень з реставрації різних видів шкіри, методик реставрації та консервації, зокрема саме гаманців, кисетів для тютюну тощо.

Методика дослідження шкіряного кисету XVIII століття полягає у використанні загальнонаукових, власне історичних та археологічних методів, таких як: класифікація, аналіз, синтез і моделювання, аналогія, узагальнення, порівняльно-типологічний метод, формально-стилістичний метод, порівняння даних з письмових джерел, метод реконструкції з опорою на дані письмових джерел та на етнографічні матеріали.

Складність досліджуваного матеріалу зумовила необхідність комплексного, міждисциплінарного підходу до його аналізу та інтерпретації. В рамках реалізації поставлених завдань було використано наступну групу методів:

– *культурно-історичний*, який дозволив уточнити історичний контекст і визначити супутні культурні процеси, в рамках яких відбувалося створення дрібних шкіряних виробів;

– *художньо-стилістичний аналіз*, що використовувався з метою визначення принципів формоутворення та оздоблення подібного роду кисетів в цілому;

– *іконографічний метод*, що сприяв визначенню характерних рис та особливостей оздоблення дрібних шкіряних виробів XVIII століття.

Основним методом у магістерській роботі став метод *мистецтвознавчого аналізу* шкіряних виробів, виконаних в певних умовах для певної мети. Особлива увага приділялася виявленню аналогів з вираженими окремими функціональними та стилістичними особливостями у декорванні подібних виробів.

Використаний принцип системності передбачав розгляд певних питань відповідно до послідовності процесів, що застосовувались у способі виконання аналогічних шкіряних кисетів в Україні та Європі. Завдяки такому підходу можна було зосередити увагу на докладному з'ясуванні напрямів формування та виготовлення різних типів дрібних шкіряних виробів з урахуванням особливостей певного матеріалу та технологічних процесів виготовлення.

В ході вивчення процесів виготовлення та оздоблення шкіряних гаманців та кисетів упродовж XVIII століття, проблема дослідження їх історії та реставрація стає актуальною для музеїв України.

До питання про важливість наукової реставрації археологічних та етнографічних пам'яток зі шкіри присвячені наукові статті сучасних дослідників О. Мінжуліна, Т. Мінжуліної та інших.

Консервація і реставрація є однією з найважливіших галузей музейної справи. Це пов'язано з тим, що археологічні експонати являють собою не тільки художні, але й історико-документальні пам'ятки, тому їх збереження є необхідним, а реставрація і наразі залишається актуальною.

Отже, проведений аналіз різноманітних наукових археологічних та етнографічних досліджень, а також візуальних і натурних джерел, надав можливість розглянути шкіряні кисети XVIII століття, як комплексне явище та з'ясувати основні принципи сучасного наукового підходу до проведення їх реставрації.

Висновки до першого розділу

Аналіз історіографії показав, що дана проблема розглядалася досить широко, але ряд методичних питань, пов'язаних з реставрацією та атрибуцією кисетів XVIII ст., залишились мало розробленими і не розглядались достатньо детально українськими дослідниками.

Розглядаючи джерельну основу дослідження, що складають археологічні та етнографічні вироби зі шкіри XVIII століття, було опрацьовано достатня кількість публікацій, які дозволяють розкрити цю тему.

Теоретико-методологічна основи магістерської роботи побудовані на поєднанні прийомів комплексного підходу, направленою на визначення сучасних методів і методик дослідження музейних творів зі шкіри XVIII століття, дали змогу здійснити подібне дослідження.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ШКІРЯНОГО РЕМЕСЛА ТА ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИГОТОВЛЕННЯ ШКІРЯНИХ ВИРОБІВ XVIII СТ.

2.1. Історія виникнення кисетів в різних культурах

Специфічні релігійні правила в ісламських країнах вплинули на розвиток мистецтва в цих державах. Через це, їх культура і вироби мистецтва мають більш декоративно-прикладний характер. Якщо, наприклад, італійська історія налічує десятки найзнаменитіших майстрів доби відродження, живописні полотна, фрески, скульптури тощо. Полиці українських музеїв налічують велику кількість неповторних дерев'яних українських ікон, ансамбль пам'яток спадщини архітектурного значення з неймовірної краси фресками та мозаїками. В той час, зокрема, Туреччина, славиться предметами декоративного вжитку. У радянські часи, кожна друга родина мріяла мати у своєму особистому володінні турецькі килими, що славились своїм візерунком і яскравими кольорами. Набагато ціннішими були набори посуду або вази. Всі ці речі і сьогодні мають попит на ринку, майстри передавали свої знання через покоління і вдосконалювали свої творчі здібності, тому з часом вироби не стали гіршими і зберегли свою неповторність, у вигляді неперевершених симетричних орнаментів.

Одна із найцікавіших тем в історії турецької культури, яка безпосередньо торкається дослідження галантерейного виробництва, відкриває нам історію сумок. Етимологічний словник української мови описує значення слів «Кисет» та «Кеса», наголошуючи на тому, що слово «кеса» запозичене з турецької мови. На турецькому воно читається як «кезе» або «кесе». Автор статті «Türk kültüründe keseler» («Сумки в турецькій культурі») Гульсум Айтак описує історію сумки в культурі Туреччини і приводить визначення слова, від якого ми

запозичили слово «кисет» [25]. В турецькій мові «кесе-кесе» визначається як маленький, великий мішок, контейнер, мішечок для грошей, який носили в кишені. Паралельно в арабській мові «кісе-кісе» вживається у значенні гаманець. В османський період кесе використовувався заможними людьми, для підтвердження свого статусу та показати фінансову значимість.

Дослідження та пошук аналогічних кисетів у турецькій культурі, призвів до знахідок рукоділля турецьких жінок з давніх часів і до сьогодні. Вишукані вироби мистецтва відрізнялись на перший погляд, своїм оздобленням та матеріалом із якого вони були виготовленні (додаток 1, рис. 1.32-1.34). При більш глибокому аналізі літературних джерел та ілюстрацій, стає зрозумілим наскільки виготовлення кисету- це кропітка робота. Вишивка срібною ниткою чи в'язання мішечка з додаванням візерунку або орнаменту. Вишивка, виткана тонким смаком турецької жінки- це традиція, якій вони ніколи не зраджували з часів Середньої Азії. З письмових джерел відомо, що турецькі чоловіки в Середній Азії предмети, які вони не клали до кишень, складали в мішечки, прикріплені до маятників своїх поясів. Такого типу сумки могли виготовлятися зі шкіри або в'язались. Анатолійські турки- сельджуки продовжили цю традицію. В османський період вважалось продовженням традиції, використання чоловіками елегантних сумок, які в'язали жінки (додаток 1, рис. 1.32) У цей період ввічливі чоловіки носили два мішечки для грошей: один для золотих, а інший для срібних і мідних монет (Mağsuşe-karışık). Золоті мішечки були виготовленні з атласу, оксамиту та дорогоцінних тканин (додаток 1, рис. 1.33). Мішечки з тканини були розшиті золотою і срібною ниткою. Мішечки для грошей носили в складі пояса, а мішечки для печаток- на шиї за допомогою гайтана або стовпчика. Автор статті, згадує сторінки з історії, пов'язані зі збереженням печаток. Так в османський період були виготовленні найрідкісніші екземпляри мішечків, які були зроблені спеціально для палацу. Великому візиру, який був вічним повноважним заступником султана, султан вручав

золоту печатку, яку за традицією вкладали в атласний мішечок. Такий мішечок мав суцільний золотий шнурок. Печатку під назвою «Mührü Hümayun»-печатка честі, носили на шії великого візира і навіть спали з ним.

Годинникові футляри зберігалися в складці ременя, пізніше їх розміщували в кишені жилета з декоративними ланцюжками, а з часом- кишені штанів. Жіночі гаманці були менші за розміром, ніж чоловічі, і носили їх у кушеннях пальто.

Розкопки на узбережжі Ментіз (1905 р.) та наступні археологічні дослідження знайдених зразків, привели археологів до висновку, що мистецтво голки відноситься до періоду 2000 р до.н.е. В дослідженнях, зроблених в курганах, рельєфах, мініатюрах і настінних розписах, було зрозуміло, що середньоазіатські тюрки вішали свої предмети повсякденного вжитку на маятники ремінних пряжок, а також мали прикріпленні до маятників сумки, які називали «янчик». Це не одиничний артефакт, що підтверджує використання кисетів. Інші археологічні відкриття слугують історичним доказом виготовлення та застосування кисетів в період V- XI ст. Так на зображенні туркмена, одягненого з урахуванням китайського впливу в Центральній Азії, є фігура, яка тримає в руці мішечок. За формою він нагадує сучасні в'язані чохла. На фрескових реконструкціях Babalık tere' V-VI ст. також зображені мішки, що звисають на маятниках (додаток 1, рис. 1.31) Інша архітектурна пам'ятка знаходиться у південному Афганістані. Відомо, що палац Leşker-i Bazar був збудований в XI ст. У тронному залі палацу Leşker-i Bazar зображенні настінні фрески початку XI ст., які детально зображають воїнів із підвішеними на маятниках мішечками (фото №). Традиції тюрків Середньої Азії носити пояс була перейнята анатолійськими тюрками. Автор підкреслює те, що анатолійські турки розвинули мистецтво ручної вишивки і до кінця османського періоду давали найрідкісніші зразки. Відомо, що вишивка голкою, якою славилися

турецькі жінки (фото №), була перенесена з Анатолії до Греції в XII ст., а звідти через Італію в Європу.

У статті «Приклади наших грошових мішків культурної спадщини турецький автор Пакіз Каядібі описує культурну спадщину Туреччини і приводить приклади прекрасних художніх робіт, які ілюструють турків другої половини XX ст., їх зовнішній вигляд, звичаї та атрибути одягу [24]. Пакіз Каядібі говорить про те, що мішечки (кисети) займають важливе місце в мистецтві Туреччини і походять з давніх часів. Художник Карамагаралі у своїй роботі «Мініатюри, приписувані Мухаммаду Сіях Калему» зобразив людей, які приходять відвідати гробницю, щоб зробити обітницю підношення. При огляді фігур на мініатюрі, бачимо чотири фігури, до пояса яких прикріплені мішечки (Додаток 1, рис. 1.30). Інша ілюстрація складається із двох зображень (Додаток 1, рис. 1.29). Перше зображення, художник описує як молодого чоловіка, який тримає керамічний горщик в одній руці та цеглу в іншій. Друге, тільки чоловіча фігура. Ці обидві роботи, які відображають зовнішній вигляд тогочасного турка, показують нам приклади орнаментованих і закритих кисетів, прикріплених до пояса.

Крім того, приклади зображених фігур, які використовували та носили кисети можна побачити в мініатюрах таких художників як Levni та Abdullah Buhari. Приклади мішків зображені на малюнках (Додаток 1, рис. 1.28) Перша робота відкриває нам зображення одного із чиновників, який наповнює тютюн в Османському палаці. На другій зображено молоду жінку, а на третій наречену.

Сучасні дослідники турецької культури, зібрали та проаналізували велику кількість писемних та художніх джерел. Аналіз всіх складових історичних джерел, щодо турецької культури та мистецтва виготовлення сумок, знайшов своє продовження у систематизованому описі виготовлення та застосування сумок. У 2009 році журнал «Мистецтво і людина» опублікував статтю «Сумки в Турецькій культурі» [24]. Автор цієї статті привів досконалі дані, в яких поділив

всю зібрану інформацію на три пункти: сумки відповідно до їх використання; сумки за матеріалом та технікою виготовлення; сумки за формою. Подібний опис приведений в статті «Зразки нашої культурної спадщини грошові мішки» в 2019 році, але він містить набагато менше подібної інформації. Автор акцентує увагу більш на теоретичному описі ніж на систематизації даних та проводить їх класифікацію. Сумки відповідно до їх використання:

- пусети, які носять на поясі, талії та використовуються разом з одягом і там де зберігаються необхідні предмети;

- мішечки, в які поміщують різні предмети на кухні;

- мішечки для банної традиції;

- сумки, в яких розміщували військові предмети, такі як сагайдаки;

- сумки, в яких зберігаються книги та письмове приладдя.

Сумки за матеріалом та технікою виготовлення:

- голчасті мереживні мішечки. Дрібні пори отримують шляхом зав'язування ниток голкою. Голчасте мереживо утворюється шляхом множення петель. Існує два види петель, трикутні та чотирикутні. Матеріал – шовкові та віскозні нитки. Витончену в'язку отримували за рахунок використання двох трьох кольорів з різними вузлами. З особливою ретельністю вишивалися пончики та китиці. Ця техніка використовувалась, здебільшого для сувенірних сумок та мішечків у наборах;

- мереживо гачком. Певна кількість ланцюжків витягується ниткою, обмотаною навколо кінця стовпчика з накидом. Таке в'язання утворюється шляхом накиду на ланцюжок і витягування нитки. Матеріал – кольорові бавовняні нитки, срібний та золотий глітер. Це найулюбленіший вид рукоділля, оскільки йому легко надати потрібну форму завдяки техніці обробки. Меркживо гачком використовується і зараз;

- сумочки з тканинних клаптиків. Як правило, жінки виготовляють їх із залишків тканин. Відповідно до форми предмета, який буде поміщений

всередину, тканині надається естетика та розкрій. Такий вид мішечків надає інформацію про тканину. Краї тканин оздоблюються вишивкою помпонами та китицями голкою та гачком;

- мішечки з бісеру. Бісер – скляні намистини різної величини, найменша з яких розміром з шпилькову головку. Бісер різних кольорів – техніка, яка широко використовується в Анатолії. Мотиви, як правило, випадкові;

- в'язані сумки на шпаяках. Для виготовлення використовують тонкі металеві прутоподібні шпаяки. Такі приклади здебільшого зустрічаються в сільській місцевості;

- ткані сумки. Обробка таким способом, зустрічається переважно в селах. Килимарство (Zili, Cıcim);

- техніка Dival. Для цієї техніки обираються міцні тканини, такі як оксамит, тафта, канва та атлас. Зразок викрійки, виготовлені з картону, накладали на тканину і вишивали по них золотими та срібними блискітками. Ця методика використовувалась в Османській імперії. Техніка називалася базарною роботою. Вона також лежить в основі техніки візантійської вишивки. В Анатолії його називають «картон» і «друк».

- фермен – вироби, виконанні різними глазуrowаними шнурами, називалися ферменами. Цією технікою оздоблювали деякі жіночі сукні, а іноді в такій же техніці майстрині виготовляли сумки;

- шкіряна промисловість. Такою роботою займалися майстри, що виготовляли капці та тапочки з різної тонкої шкіри.

Пакети за різними формами:

- конусоподібної форми, яка найчастіше використовується, може бути подібна до перевернутого конуса з точки зору загального вигляду. У натягнутому стані вона плоска вгорі, поступово звужується і закінчується китицею або помпоном. Плоска частина утворює горловину мішечка. У горловині є поручень для проходження шнурків. Така форма найчастіше

зустрічається в сумках, виконаних спицями та гачком. Не зустрічається в тих, що виготовлені з тканини. Шнурки підбираються відповідно до матеріалу, з якого виготовлена сумка, а також китиці та помпони на кінцях шнурків та на нижньому кінці підсумка. Крім того, на деяких сумках з обох боків на шнурку розміщені помпони та китиці. Деякі з них наповнюються ватою і мають форму кокона;

– форми свічки – починаючи від основи вигинається догори овальною лінією, звужуючись біля устя (горла), потім різко розширюється і закінчується плоским устям. У натягнутому стані сумка нагадує лампадки, що висять у мечетях. Стяжка сумки забезпечується стрічками, пропущеними через горловину. Існують також сумки, схожі на цю форму, але без горловини, зазвичай використовується з тканинного матеріалу;

– прямокутна форма – використовується рідко. Спочатку мішечок в'яжеться відкритим з обох сторін, потім одна сторона з'єднується будь-якою кромкою. У горловини є частина для пропускання шнурків, на якій використаний крайовий мотив внизу, що оточує горловину.

– клиновидна форма – за зовнішнім виглядом нагадує повноцінну сандалію. Використовується для виготовлення трикотажних мішечків в основному для грошей. При досягненні потрібного розміру одну сторону залишали відкритою у вигляді трикутника, а іншу в'язали ще трохи, звужуючи догори. Кінець оброблювали фігурними вузлами або 1-2 китицями.

– ластовинна форма – зазвичай зустрічається у в'язаних або тканинних сумках, її нижня частина складається з п'ятикутників, і продовжується в'язанням догори. Горловину завершують, надаючи їй квадратної форми.

2.2. Технологія виготовлення та особливості декоративного оздоблення дрібних шкіряних виробів та кисетів XVIII ст.

Шкіряне ремесло з найдавніших епох було однією з форм матеріального виробництва і включало: добування та обробку сировини – шкур, при якому виходив новий, стійкий у повсякденній експлуатації матеріал – шкіра та пошиття зі шкіри різноманітних виробів. Шкіряна справа тісно пов'язана з кушнірським промислом, розведенням свійських тварин, з полюванням на диких тварин, у тому числі — хутрових і морських, а також із землеробством та хімічними промислами.

Своєрідність шкіряного ремесла полягає, насамперед, у властивостях матеріалу, що визначали широту його застосування для побутових, господарських та виробничих потреб. Як вид тваринної сировини шкіра поширена повсюдно. А початок розведення домашніх тварин в епоху неоліту та бронзи забезпечило людям постійне джерело отримання шкур для їхнього вироблення на хутра та шкіру. Розведення домашніх та самовідтворення диких тварин створювали безмежну сировинну базу для кушнірів та шкіряників.

Способи обробки шкіряної сировини в стародавніх суспільствах завжди були засновані на легкодоступних матеріалах, що виростили або видобуваються в кожній місцевості – це кора, коріння і листя деяких рослин, тваринний жир, мінерали та їх сполуки. Способи обробки шкір у будь-якому суспільстві відповідали умовам життєдіяльності — осілості, господарству та природним умовам. Останнє визначало видовий склад тварин, що використовуються як шкіряна сировина. Тому, у всі часи обробка шкіряної сировини була регулярним заняттям основної маси населення, а в середньовіччі зберігалася у формі домашнього заняття.

Шкіра – це особливий матеріал за своїми фізико-механічними та хімічними властивостями. Досить відзначити її еластичність, міцність на

розрив, здатність зберігати будь-яку надану форму, придатність до переробки у виробі легкодоступними способами, за допомогою сировини і мінералів, що знаходяться в кожній місцевості. Треба враховувати і те, що шкіряні предмети добре захищають організм людини від впливів зовнішнього середовища, мають гарний зовнішній вигляд та невелику вагу. Ці позитивні якості дозволяють уявити найширший спектр застосування шкіри.

Властивості шкіряної сировини відкривають для неї широке використання як теплий, еластичний, вологонепроникний одяг та взуття, створення зручних ємностей для зберігання їжі та пиття, мобільного житла та іншого. Добре жована шкіра довгий час може зберігатися у вологому середовищі, не втрачаючи своїх якостей і не загниває. Це визначило її використання як непромокальний одяг для моряків та рибалок, тари для вантажів на судах, міцних мотузок та ременів. Після спеціальної обробки шкіра може стати дуже жорстким матеріалом, придатним для виготовлення захисного військового спорядження — шоломів, щитів, панцирів. При особливому виробленні шкур виходить прекрасний матеріал – пергамен, мабуть, відомий вже в Давньому Єгипті [14].

Сучасні дослідження показують, що утилізація тваринного матеріалу у стародавніх суспільствах, мабуть, була абсолютно повною. Шкура тварини, після спеціальної обробки, ставала хутряним товаром або шкірою різної якості вироблення та застосування, а відходи використовували у господарстві [14, с. 8].

Так, історик Н. Литвинчук пише: «З давніх часів люди навчилися виготовляти необхідні повсякденні речі з матеріалів, що їх оточують. Особливості фізико-географічного розташування України, наявність у достатній кількості природних ресурсів сприяли виникненню різноманітних занять, в основі яких лежали видобування, культивування, обробка чи переробка певної сировини задля задоволення матеріальних потреб населення в мінеральних та органічних речовинах, житлі, побутовому начинні, одязі тощо» [15]. Також,

автор підкреслює, що Україна розташована у межах трьох фізико-географічних зонах- полісся, лісостепу та степу. Така специфічна геологічна неоднорідність стала основним чинником виникнення та локалізації ремесел і промислів. Наявність природних сировинних ресурсів виробництва призвели до того, що на деяких територіях ті чи інші ремесла чи промисли могли існувати як допоміжні заняття, в інших – мали попит та розростались. Другі з часом утворювали спеціалізовані осередки, які займались якимось одним конкретним промислом. Н. Литвинчук підводить узагальнений висновок, в якому говориться: «Ремесла, що базувалися на ручній техніці обробки глини, шкіри та хутра тварин, металу, деревини, прядильно-ткацько-валяльної сировини рослинного і тваринного походження, сформували 5 базових у традиційній системі забезпечення галузей ремісництва — шкіряно-хутряну, деревообробну, гончарну, текстильну, металообробну» [15].

За наведеною систематизацією автора, шкіряно-хутряна галузь за характером виробництва об'єднується у дві значні групи. До першої належать види народної діяльності, спрямовані винятково на вичинки шкур. До другої входять ремесла, орієнтовані безпосередньо на виготовлення тих чи інших речей зі шкіри та хутра. Історія функціонування ремісничих занять, пов'язаних власне з обробкою шкір, засвідчує кілька напрямів їх розвитку — домашній, кустарний, промисловий. Відповідно до характеру організації праці це були індивідуальні чи колективні форми вир-ва на кшталт майстерень.

Залежно від різновиду шкіри, що чинилася, та її гатунку Н.Литвинчук виділяє кілька окремих фахових мікронапрямів, зокрема, серед них чинбарство, кушнірство, шорництво, кожухарство, шевське ремесло (чоботарство), шапкарство, а також виробництво шорних товарів яким надає докладний опис та характеристику.

Певну інформацію стосовно формування та роботи підприємств по виготовленню та обробці шкіри можна знайти в інших літературних джерелах.

Так, дослідниця О. Сапеляк пише про обробку шкіри та вироби з неї: «...на Покутті, як у всіх регіонах України, традиційно широко побутували та побутують дотепер вироби із шкіри. В основному це стосується вичинки шкур свійських та диких тварин. Вичинка шкур – одна із найдревніших галузей людської діяльності. У шкіряному виробництві Покуття відомі такі види обробки: вичинка «голих» шкір із зняттям волосяного покриву; вичинка овечих шкур із збереженням вовни; вичинка хутра тварин» [20].

Від XVIII ст. на Покутті, у таких містах України як Снятин, Городенка, Коломия, Станіславів, Тисмениця були розвинені всі види обробки шкіри [20]. Окрім того, як стверджує О. Сапеляк, вичинка шкіри зосереджувалася переважно у дрібних ремісничих майстернях селян, міщан, а з XVIII століття вже почала зароджуватись і на підприємствах. Для обробки шкіри потрібно мати відповідну базу, насамперед водні ресурси, яких було достатньо і які давали змогу займатися грабарством [20]. Про відповідні ресурсні умови України пише і Н. Литвинчук [15].

Досліджуючи тему обробки шкіри, О. Сапеляк фіксує процеси технології обробки, які використовувались у виробництві на досліджуваних нею територіях. Технологія обробки шкіри включала операції, що базуються на механічних діях: чищення, розтягування, шліфування та основою яких є фізико-хімічні явища: фарбування, жирування, сушіння, зволоження. На першій стадії шкури мочили у воді, за допомогою спеціальної лопати очищали від бруду, використовували для цього мило та спеціальний гребінь (жгребло). Вимочену шкуру витріпували, клали на дерев'яне п'яло і за допомогою шкафи (леза в деревині) здирали міздру зі шкіри. Для розм'якшення і повної очистки шкір застосовували квашення у розчині, до якого входили вівсяні висівки та сіль. Шкури натирали цим розчином, згортали та вкладали до прикадка на 5-6 днів. Після сушіння та зволоження шкіру ключували, завдяки чому вона ставала м'якою та еластичною. За допомогою «горбунка» - спеціальна лава із

вертикально вбитим затупленим вістрям ножа, а частіше коси, майстри вручну зістругували грубі затверділі ділянки шкіри. Потім шкіру вкладали в п'яло (затискаючий дерев'яний пристрій) і білили. Після шкафування гладку поверхню шкіри терли помусом (камінцем) і сукном, надаючи їй шовковистості. Дублення шкіри, відбувалось за допомогою того, що шкіри складали у дерев'яні чани, наповнені виключно рослинними настоями (дубовою корою). Таким чином, шкіри набирали в себе дубильну кислоту, ставали гнучкими, міцними, водонепроникними, не піддавалися гниттю. Особливістю такого дублення на території Покуття, було те, що процедура займала багато часу. Наприклад, шкіри великої рогатої худоби оброблялися не менше, ніж півроку. Загалом дублення займало приблизно три місяці [38. с. 328].

Вагомі дані, для більш об'ємного розкриття питання технології виготовлення та декоративного оздоблення предметів зі шкіри, можна підкреслити з роботи «Шкіряний промисел та виробы з нього» [34]. Автори описують історичний розвиток шкіряних підприємств та зародження і становлення професії шевця, охоплюючи територію сучасної Польщі на історичній арені в середньовічному Вроцлаві. Під час археологічних досліджень, проведених у 2010-2012 роках, польськими археологами було відкрито масивну та історично значиму колекцію шкіряних виробів, яка налічувала 60 тис. предметів. Приведена стаття, стала спробою реконструкції діяльності шкуродерів у Вроцлаві XII-XV ст. на прикладі артефактів, виявлених під час розкопок на площі Новий Тарг. Частину знахідки (16 тис. одиниць) було піддано консервації, менш цінні предмети були промиті та захищенні від деградації. Серед виробів найчисельнішими були: взуття та його елементи, піхви для ножів та піхви для холодної зброї, рукавички, підсумки, пояси та ремінці різного призначення, аплікації та краватки. Були також знайдені уламки кисетів, каптанів, шкіряні елементи цівів, кульок, дисків, шипований нашійник для собак та футляр для воскових табличок. Масштаб знахідок вражає своєю

чисельністю та значимістю. Підхід авторів до написання статті викликає неабиякий інтерес та зацікавленість. Вся зібрана інформація є значимою для даної роботи, так як включає історичні дослідження, консерваційно-реставраційні заходи, зафіксовані таблиці з результатами методів дослідження шкіряних виробів та фотоілюстрації артефактів.

В результаті досліджень та реконструкції, автори приводять чудову іконографію, яка ілюструє процес дублення шкіри, обладнання майстерні тогочасного майстра, одяг майстрів, які працювали в таких майстернях [34]. Процес дублення пояснюється так: «Дублення – це комплексний процес обробки шкур тварин, що складається з багатьох заходів, пов'язаних з механічним і хімічним впливом на шкіру, в результаті якого отримують готову сировину, стійку до атмосферних, хімічних та біологічних факторів. В той же час зберігаються її гнучкість, пластичність, м'якість і водостійкість» [34]. Проведені дослідження надали змогу встановити, що процеси вичинки шкір не зазнали істотних змін протягом століть. Можна навіть припустити, що від античності до XVIII ст. не було зафіксовано істотного технічного процесу. Знання про обробку шкур тварин базувалися на багаторічному освоєнню професії, випадкових відкриттях і набутому досвіді. Першою операцією по підготовці шкур тварин до правильного дублення було вимочування або замочування, спрямоване на очищення шкіри від домішок, таких як кров, екскременти, бруд. Також видаляли можливі консерванти, зволожували та злегка продували (додаток 2, рис. 2.3-2.6).

Шкури вимочували в чанах або ямах із плетеною конструкцією. Ця процедура схожа на приведену раніше, на території Покуття [14]. Дубильні майстерні знаходились неподалік водних джерел і зазвичай не перевищували 150 м, оскільки для дублення однієї шкіри залежно від її розміру та призначення, було необхідно від 200 до 1000 літрів води.

Наступною процедурою є відділення волосся та епідермісу від дерми. Воно проводилося в два етапи: спочатку хімічно або біохімічно впливали на шари, що зв'язують волосся і епідерміс з дермою, а потім вручну видаляли ослаблене волосся та епідерміс. Одним із найдавніших методів хімічної обробки є так зване сире потовиділення шкіри, яке полягає в навмисному дозволі початися гнильним процесам, під час яких волоссяний покрив розпушується і виходить назовні, а волокна тканини шкіри залишаються неушкодженими. Цей метод дає задовільні результати для шкір призначених для підосви взуття та шорно-сідельних виробів, оскільки забезпечує їм високу водостійкість і міцність на розрив.

Метод видалення волосся зі шкір – це вилуговування з використанням золи, вапна або обох компонентів одночасно. В просторіччі цю операцію називають кальцифікацією, через широке застосування негашеного вапна. Шкури розташовували в спеціальні ями або чани зі збільшенням концентрації вилуговувального розчину, починаючи від старих вапняків, через частково використані і закінчували свіжими. Тривалість процесу залежала від призначення шкіри і тривала від кількох днів до двох місяців. Щетина і волосся при цьому руйнуються, тому сирі шкури попередньо стригли.

Підготовлені та розм'якшені шкури піддавалися механічній обробці, яка полягала у видаленні всього волосся, м'якоті, розгладжуванні та вичавлюванні бруду. Пом'якшення відбувалось до або після процесу кальцифікації і мало на меті зрізати підшкірну клітковину з боку м'яса та вирівняти товщину шкіри. Очищення від залишків волосся та підшкірної клітковини проводили на проскості, яке називали козлом гарбарника. Це була звичайна опукла дошка або половина круглого стовбура, що спиралася на спеціальні ніжки (додаток 2, рис. 2.5). Шкіра позбавлена волосся, була кальцинована та витравлена. Останньою обробкою перед дублення шкіри було травлення, яке зводилося до впливу на шкіру суміші кислот і нейтральних солей.

Важливим етапом у виробництві натуральної шкіри є процес оздоблення. В результаті рослинного дублення шкіра стає жорсткою, твердою, тьмяною та крихкою, що потребує подальшої обробки. Першим кроком слугує віджимання шкіри і розвішування її для сушіння. Тверду і товсту шкіру зазвичай сушили на жердинах. М'які і тонкі, після ретельного виправлення і розгладжування – на спеціальних рамах. Висушені шкури іноді фарбували рослинними і мінеральними пігментами. Найпростішою процедурою після сушіння шкіри було змащування їх маслом. Шкури змащували тваринними жирами, рослинними оліями, киселем та іншими розчинами, що включали у склад змащувальні речовини. Жир, введений глибоко в тканини шкіри в різних формах, був механічною ізоляцією колагенових волокон, запобігаючи їх злипанню. Він також надавав дубленій шкірі певних властивостей, таких як м'якість, еластичність, пластичність, водонепроникність і міцність на розрив. Останнім етапом було згладжування та полірування поверхні за допомогою кам'яних або кістяних гладилок. Якщо було потрібно, додатково шкіру вирівнювали гострим ножом [20]. Замшеві шкіри, дубленні риб'ячим жиром відразу після дублення, мають темний колір, тому їх піддавали впливу сонячного світла та води, щоб освітлити їх. Для отримання кольорової замші її фарбували розтиранням фарби щіткою або тканиною.

Процес рослинного дублення шкіри є одним з найпопулярніших методів, який на польських землях називали «dewanie». Найчастіше використовувалась кора дуба через її універсальний вплив на шкіру та відмінні дубильні властивості. Вона придатна для дублення всіх видів шкіри, як важкої, призначеної для підошви, так і тонкої, делікатної. Ялину та березову кору через високий вміст цукру використовували переважно для приготування кислих сусел, які застосовували на початковому етапі дублення шкур, тоді як кора верби, що містить велику кількість саліцилової кислоти, пригнічує пліснявіння сусла та викликає помірне набрякання шкірної тканини.

У давнину, крім кори дуба та ялини, включали лушпиння та квіти граната, листя сумаху, а також коріння та ягоди дикої лози та плоди єгипетської акації. Зібрану з дерев кору подрібнювали. Цю операцію виконували вручну в ступах або ямах, обкладених камінням, а також механічно в спеціальних млинах з молотками для подрібнення кори, які приводились в рух силою води, вітру або тварин. Ці пристрої були необхідні як шкіряникам, так і шевцям, які готували шкіру для власних потреб.

Торцевий спосіб обробки шкір полягав у наступному – шкури клали в ями або відповідні ємності і кожну з них заповнювали подрібненим дубильним матеріалом, потім все заливали водою або слабким суслем і накривали обтяженими дошками з камінням.

Метод раковини – полягав у вимочуванні шкур у ряді ямок, заповнених водним розчином дубильних речовин, з постійно зростаючою концентрацією.

У статті польських дослідників описуються не тільки процеси обробки шкіри, автори приводять проілюстровані приклади інструментів, які використовувались майстрами у шкіряних майстернях і були знайдені при розкопках на площі Новий Тарг у Вроцлаві [20]. Наприклад, очищення шкіри навколо м'язової клітковини та волосяного покриву вимагало застосування спеціальних засобів, зазвичай оснащених двома ручками (додаток 2, рис. 2.5-2.6). Тупі ножі використовувалися для знебарвлення, а ножі з довгим гострим лезом для м'ясіння. Волосся видаляли ножицями з плоским лезом. Поверхні шкур загладжували кам'яними або кістяними гладилками. Основними знаряддями, які використовувалися для переміщення шкур і видалення їх з обладнання для дублення, були вигнуті палиці, мотики, коси та плоскогубці (20, с. 76).

Висновки до другого розділу

Дослідження історії виникнення кисетів в різних культурах показали, що такі шкіряні вироби як кисет, виготовлялись та застосовувались у сільській місцевості вже у період англосаксів, про що свідчать археологічні артефакти та писемні джерела. Знахідки, пов'язані з предметами побуту, були виявлені на англосакському кладовищі на Harford Farm в Англії, що датується кінцем VIII ст. н. е. Вони містили різноманітні частини збережених виробів зі шкіри, дерева та інших органічних матеріалів. Англосаксонський період – це епоха в історії Великої Британії, яка почалася у V ст. та закінчилась в XI ст. Навіть, якщо брати для порівняння XI ст., це все одно набагато раніше за нашу пам'ятку, яку музейні працівники датували XIII століттям.

Кисети, мішечки, використовувалися в середньовічній Європі. Європейські вироби, на відміну від турецьких, закривалися шляхом стискання горловини, зачиналися вони за допомогою шнура і закривалися за допомогою петель або металевих шматочків. Мішечки, які закривалися металевими деталями або петлями, у Франції називалися «Escrally».

Проведені дослідження надали змогу встановити, що процеси вичинки шкір не зазнали істотних змін протягом століть. Можна навіть припустити, що від античності до XVIII ст. не було зафіксовано істотного технічного процесу. Знання про обробку шкур тварин базувалися на багаторічному освоєнню професії, випадкових відкриттях і набутому досвіді.

РОЗДІЛ 3

РЕСТАВРАЦІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ШКІРЯНОГО КИСЕТУ XVIII ст. З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ

3.1. Реставрація, консервація та способи збереження творів зі шкіри

У реставраційній практиці захист шкіри прирівнюється до зміцнення її еластичності. Процедура полягає в основному в обробці шкіри, що має впливати на її довговічність (жирування обробленої шкіри не повинно перевищувати 5%). Жир не відновлює вихідну фізичну якість шкіри, хоча і знижує здатність поглинати шкідливі речовини.

Після очищення шкіряні вироби мають бути добре висушені та оброблені необхідними захисними засобами. В першу чергу цей процес повинен мати захисне значення, що більшою мірою стосується тільки зовнішнього вигляду. Необхідними операціями для пошкодженої шкіри є такі етапи, як просочення, зміцнення, склеювання та інші. Просочення шкіри – це процедура профілактична, що уповільнює її загнивання. Однак це має сенс, лише якщо об'єкти зберігаються у відповідних умовах.

Засоби для змащення шкіри мають на меті захистити волокна шкіри, зберігаючи їх еластичність і одночасно захищаючи від висихання. Однак вони не можуть замінити знищених дубильників або відновити їхні сили структури волокна. Всі основні компоненти засобів підвищення пружності, шкіра в основному виконує аналогічно функціям на основі навколишніх волокон колагену – жирової речовини. Вплив жиру викликає зменшення тертя між волокнами, утримання води в волокнах. А також їх захист від руйнування та нападу мікроорганізмів. До жирових засобів відносяться:

– масла, жири і віск тваринного та рослинного походження, які застосовуються у вигляді емульсій і розчинів (яловичий і баранячий жир, китовий і тюленячий жир, конопляне, хвощове і касторове масло);

– продукти переробки тваринного і рослинного жиру – мило, сульфовані олії (алізарінова олія), сульфовані жирні спирти, продукти розпаду жирів (олеїнова кислота, стеарин, гліцерин), продукти концентрації жирних кислот і гідрогенізації жирів (салями, полімеризовані масла);

– нафтопродукти – мінеральні масла, вазелін, поліетилен, віск, парафінові дисперсії, нафтонові кислоти та ін.;

– інші матеріали – полігліколі, маслоподібні поверхнево-активні речовини, синтетичні жири та жирні кислоти, кремнійорганічні сполуки.

Останнім часом з'являється все більше натуральних препаратів які замінюються синтетичними. Це викликано тим, що натуральні жири недостатньо добре утримуються шкірою і легко притягуються до неї. Найкращі результати у відновленні шкіри досягаються за допомогою складів з 3-5 компонентів, а також емульсій.

В реставраційних майстернях Польщі широко використовується в реставрації шкіри копитне масло, водні суміші, спиртові розчини, або комбіновані суміші жирів та емульсій. У склад емульсій входять масла, різні емульгатори (наприклад, турецьке масло) або інші сульфовані олії, емульсовані сульфонали жирних кислот. Наприклад, емульсія за K. Nagy:

– 1 частина ланоліну;

– 3 частини копитного масла;

– 4 частини сульфоналів жирних кислот;

– 5 частин води.

Зазвичай визнається, що додавання не надто багато бджолиного воску корисно для захисту шкіри, оскільки забиває пори, не проникаючи глибоко всередину, робить шкіру липкою і перешкоджає її диханню (газообміну). Однак

позитивною стороною цієї речовини є те, що в результаті полірування віск надає предметам гарний блиск і свіжий вигляд. Позитивна оцінка і широке застосування отримали наступні суміші для шкіри:

– емульсія BML та її модифікація Лінденберга та Ашера, або емульсія ДМЛ 1101 і ДМЛ 4060.

Склад емульсії BML (так звана (British Museum Leather Dressing):

- 30 г кедрової олії;
- 200 г безводного ланоліну;
- 15 г бджолиного воску;
- 300 г етерифікованої олії (з температурою витримки 60-80°C) (або 30 мл гексану).

Спосіб приготування наступний: перші інгредієнти нагріваються на електроплитці на водяній бані (з метою утворення однорідної маси), але з причини значної горючості, не можна нагрівати суміш на відкритому вогні. Суміш втирається ватним тампоном в очищену поверхню шкіри.

Існують також інші рецепти BML, такі як розроблений варіант Лінденберга та Ашера, що перевірялись протягом кількох років у майстерні Bayerischen Staatsbibliothek з наступним складом:

- 120 г ланоліну безводного;
- 20 г японського воску;
- 50 г касторової олії;
- 10 г стеарату натрію;
- 200 г. дистильованої води (Kühn H., 1981).

У реставраційній майстерні Deutschen Ledermuseum в Оффенбаху для захисту шкіри використовується так звана DLM-Fett emulsion №4060, в який включено 20% Lipoderm Licker SA, 10% Lipoderm Licker A, 10% Karion F і 60% води при температурі 60°C (Schmitzer W., 1973). У той же самий музеї також використовують (у співвідношенні 1:1) DLM Emulsion 1011 і розчин Neutralfett

SSS (виробництва Schilli Seilacher, Boblingen) у спирті та толуолі (1:1), наноситься пензлем, а при необхідності повторно.

Серед наявних у продажу засобів по догляду за шкірою часто використовується Lipoderm A, який, нажаль, жовтіє під впливом тривалого впливу світла і атмосферних факторів. З цієї причини не можна використовувати для виробів зі світлої шкіри. Lederweicher SP (натрієва сіль сульфованої бурштинової кислоти, Rhenoflex GmbH). Точне дозування має принципове значення для консервації або захисту шкіри.

Для отримання стійких жирових емульсій і збільшення просочення волокон використовується як емульгатори Вербена сульфурована, алізаринаова олія, олеїнова кислота, стеарокс, неіонні ПАВ, зокрема синтанол ДС-10.

Для шкіри найкраще підходять жирові речовини з реактивними властивостями полярні групи OSO₃H, SO₃H, COOH, OH. Вважається, що сульфаніламідні групи утворюють хімічні зв'язки з аміногрупами колагену, що забезпечує міцний зв'язок жирових речовин з шкіряною тканиною.

Для збереження археологічної шкіри використовуються композиції на основі гліцерину. Хороші результати дає суміш бутилового спирту, копитного масла і метилового спирту. Можна використовувати емульсію із спермацету, копитного масла, ланолін і бджолиний віск. Як емульгатор додають желатин, натрію стеарат і тетрахлорметан, а як антисептик – спиртовий розчин тимолу.

При багатоступеневій обробці вологу шкіру жирують з двох сторони 50% гліцерину. Після намочування на 15-30 хв. застосовують суміш такого складу:

- масло копитне 170 ч;
- масло Турецьке 200 ч;
- ланолін 15 ч;
- ПЕГ-1500 50 ч;
- вода (тепла) 1 ч.

Потім шкіру переносять у суміш спиртів – бутилового і метилового.

Вироби з товстої і темної сухої шкіри в реставраційній практиці оброблюються пластифікованим мастилом – розплавом з 25 г бурштину в 100 г копитного масла. Для приготування більш м'якого мастила в 30-40 г розтопленого воску при перемішуванні додають 100 г копитної олії, 0,15 г антиоксиданту – гідроксидифеніламін і після охолодження суміші 5,2 г тимолу.

Для очищення та пом'якшення світлої шкіри та пергаментних палітурок ресторатори використовують ланолінову емульсію наступного складу:

- спирт етиловий 62 мл;
- гліцерин 8 мл;
- ланолін 5 мл;
- нейтральне мило;
- дистильована вода 100 мл.

Розм'якшення старої пошкодженої шкіри досягається шляхом її занурення в розчин 1 л дистильованої води, 40 г ПЕГ-400 і 125 г ПЕГ-1500.

Для жирності шкіри та підвищення її водостійкості використовуються різні кремнійорганічні сполуки і композиції на їх основі. Розчини поліорганосилоксанів мають низький поверхневий натяг, що сприяє їх глибокому проникненню в матеріал і гарній сорбції на волокна. Реакційно здатні групи поліорганосилоксанів (H, OH, NH₂) взаємодіють з активними групами білків тканин шкіри і функціональні групи дубильних речовин, що присутні в шкірі.

При використанні поліорганосилоксанових рідин, які не містять активні групи в молекулі, не фіксуються в шкірі і в результаті спостерігається поступова міграція цих речовин зменшення ефекту змащування та водостійкості.

Як розчинники кремнійорганічних сполук використовуються: ПМС-200 – уайт-спірит, толуол, бутилацетат;

Рекомендується також проводити поетапну обробку шкіряних виробів: обробкою 10% ТВТ, витримкою з поступовим висушуванням і другою обробкою 80% розчином кремнійорганічних сполук (ГКЖ-94, ПМС-200, СКТН) в бутилацетаті. В результаті такої обробки забезпечується водозахист шкіри, стійкість форми і збільшення розміру в 5-6 разів.

Перспективним є використання метилфенілсилоксану олігомерів К-9, Л-42 в спиртових розчинах ПЕГ-400-ПЕГ 1500. Такі інгредієнти є регуляторами зволоження шкіри та забезпечують тривале збереження її еластичності.

Просочення вимагають шкіряні вироби, які знаходяться в поганому стані зміцнення дисперсією поліуретану RU 3904 (100 од.) (вип. Stahl Chemicals Waalwijk) з дистильованою водою (50 мл.) або з органічними розчинниками (1:15). Перед нанесенням зміцнювачів об'єкти необхідно обробити захисним засобом.

Щоб уповільнити подальше руйнування шкіри, її можна також просочити розчином акрилової смоли (1h) у трихлоретилені (2-3 год).

Перекриття тріщин та заповнення втрат при реставрації шкіряних виробів є певною необхідністю, що включає мастикування тріщин, наклеювання латок і навіть укладання міцної основи. Існує практика склеювання шкіри тваринними клеями – міздровим або осетровим клеєм, однак ці клеї проникають глибоко в шкіру, що робить її важкою і ускладнює реставрацію. Синтетичні клеї на основі поліакриламідів, Na-КМС, МС, PVS, ПВМА, PVAD, ВА-2ЕГО, SVED дають кращі результати. Найбільш міцні сполуки ПВАД і БМК-5, найменш довговічні – 10% клеї на основі МЦ.

Кольорова або світла шкіра практично не переносить нанесення води або органічних розчинників, так як утворюються ореоли. Для їх склеювання використовуються клеї-розплави з високою адгезією. Клей-розплав наноситься на поверхню для наклеювання не плоским шаром, а точково, а потім матеріал

з'єднується шляхом нагрівання. Відновлення таких швів також виконується з місцевим обігрівом.

Для реставрації рекомендується використовувати термоклей РВМА з 10% каніфолі та 5% касторової олії. Він має температура плавлення 85-90°C і утворює шви з високою еластичністю. При введенні 10% смоли К-9 клей набуває водостійкості.

Шви з високою міцністю, що утворюються термоклеями з поліаміду ПА548 і п-толуолсульфаміду у співвідношенні 8:6 і 2:4 (основи на ніжних тонких шкірах дублюються капроною марлею й клеються за допомогою Texicryl-Kleber, потім місце приклеювання витримують під тиском до висихання).

Розриви і дірки в товстій шкірі заклеюють полотном або шкірою, підклеювання здійснюється з використанням сполучного ПВА або полі акрилу де використовуються також спирт, полівініллактан і епоксидні смоли.

Шкіра на латках повинна бути схожа на оригінальну. Використовуючи старі шкіри краї оригіналу (приблизно 1-1,5 см) та латка шліфуються, тоді як у випадку нової шкіри (де шліфування неможливе), відповідно заточуються ножом. Краї оброблені таким чином покриваються клеєм типу Renia.

Не можна використовувати клеї, що змінюють свій колір з часом (бронза). для приклеювання світлої шкіри.

Деякі реставратори використовують для доповнення втрат невеликі латки, а для склеювання великих латок застосовують однокомпонентний Elastosil 07 (силіконовий клей, виробництва Wacker, Монако), який полімеризується під впливом атмосферної вологи. Він також має хорошу клеючу здатність. Позитивні відгуки має Еластосил 07. При його застосуванні спостерігається відсутність проникнення в шкіру і збереження еластичності шкіри. Цей препарат повністю зміцнює шкіру і не викликає її тріщин в місці склеювання. Підходить також для приклеювання на місці втрати шкіри, точно підігнаної до її

розміру, а для зміцнення з внутрішньої сторони приклеюється піддон побільше на 1-2 см.

Мастиківання для заповнення втрат (дірок і тріщин), складається з дрібно нарізаних і подрібнених на млині волокон шкіри та крохмального клейстеру або полівінілактанову дисперсію та відповідний барвник. Мастиковку на місці випадіння слід повторити, так як при висиханні відбувається усадка.

Предмети зі шкіри повинні бути виконані в разі погіршення стану шкіри, наприклад, якщо відколюються окремі відколи або збільшені втрати. Вибір матеріалу і способу заповнення визначається типом і станом реставрованого об'єкта. Для виконання використовується максимально схожа шкіра одного виду. Втрата малюється на папері, а потім переноситься на шкіру, після чого вирізаються відповідні частини. Шкіряні краї, як оригінальні, так і додаткові заточуються або поліруються, а потім на них наносять клейові покриття.

Втрати орнаменту можна відновити новим доповненням, шкірою тієї ж якості. Лінії тиснення утворюються скріпленням під легким натиском попередньо виготовленого шаблону. Оригінал і доповнення повинні створювати гармонійне ціле обох оболонок, які повинні бути схожими, при цьому жодна частина не повинна приховувати автентичності. Найчастіше з метою виконання істотних поліпшень (реконструкції) шкіряних виробів виготовляють негативні форми відповідного місця (наприклад, із силіконового каучуку), а потім позитив із дисперсії поліоктанового вінілу (наприклад, планатол, екстракт. Planatolwerke) або Leifa, пр. Bayer) з кращою міцністю зчеплення та еластичністю і наповнювачем з дрібних волокнистих ниток азбесту, який становить не більше 5% мас і відповідний барвник. Після висихання на цю тонко нанесену масу наноситься акрилатна дисперсія Corialgrund-O з целюлозою зі шкіри, на яку в декілька шарів нанесено фільтруючий шар папіру. Якщо необхідна реконструкція товстої шкіри, то тонкі шари пінополіуретану

наклеюються за допомогою Corialgrund-O попередньо з нанесеними шарами шкіряної маси.

Реконструйована, відновлена, а також зів'яла і потерта шкіра іноді вимагає кольорової ретуші. Темно-бронзовий колір старої шкіри є результатом процесу старіння, а не процесу фарбування. Вибір цього тону під час ретуші вкрай складний, оскільки пізніший вплив світла найчастіше викликає зміни кольору раніше пофарбованої шкіри.

Більшість реставраторів дотримуються думки, що ретуш доповненої частини повинна дещо відрізнятися від оригінальних частин за кольором. При вирішенні питання, яку фарбу використовувати для ретуші шкіри є вирішальною для особистого досвіду реставратора.

Фарби, придатні для фарбування шкіри, можна розділити на три групи:

– розчинні у воді:

а) аніонні, де значну групу складають гетерополярні кислоти, кислотно-хромові, металокомплекси; б) амфотерні; в) катіонні; г) хімічно реактивний, підлягає хемосорбція;

– нерозчинні у воді (сірчані, спиртові, маслянисті);

– пігменти, що використовуються у вигляді покривних фарб.

Реставратори досить часто вибирають Morello-Lederfarben (виробляється хімічним заводом Langi Syn, Loppenhausek/Mindelheim), які виготовляються у вигляді 41 кольору і відтінку. Вони спирторозчинні і стійкі до впливу води, тепла та поту. Для того щоб отримати бажаний відтінок і хороший покривний ефект корисно попереднє насичення шкіри препаратом Morello-Entfärber і Morello-Lederfarben на ще вологу поверхню. У цьому випадку потрібна обережність, оскільки Entfärber також можна зафарбувати оригінальну шкіру. Вони мають схожі властивості фарби Lady Esouire (виробництво Lochinger KG, München-Graffelling), які складаються з 120 кольорів і погано поєднуються один з одним. В основному ці фарби призначені для фарбування рукавичок, але добре

підходять і для фарбування дрібних вичинок. Одночасно при використанні засобу Lady Esquire добре попередньо наситити шкіру препаратом Conditioner-Cleaner (Schnitzer, 1973).

Для ретуші також використовуються акварель і акрилові фарби. Використання анілінових барвників вимагає усвідомлення того, що забезпечує їх стійкість до світла.

З метою збереження історичних пам'яток зі шкіри у процесі відновлення, шкіра покривається захисним шаром, який в першу чергу спрямований на ізоляцію від шкідливих атмосферних впливів, в якості захисних шарів використовуються лаки Dammara, спиртові розчини шелаку та етилцелюлозні лаки. Вони також використовуються все частіше також як захисні покриття з розчину полімеру або емульсії, що полімеризуються в міру випаровування розчинника, тобто, внаслідок фізичного сушіння. При цьому відбувається реакція синтезу, тобто, хімічна реакція, сполучні якої створюють захисну оболонку. Належить до цієї групи розчин смоли AW 2 (полімер циклогексанолу і формальдегіду виробництва BASF) і захисний лак Plasztubol (сополімер метакрилату, бутилакрилату та бутилметакрилату). Для профілактичного захисту від появи червоних плям на шкірі при підвищенні вмісту діоксиду сірки застосовують 5-10% розчин лактату калію.

3.2. Методологія реставрації творів з археологічної та етнографічної шкіри

Археологічні предмети, що надходять до музеїв, як правило, виготовлені з різних матеріалів. Вироби зі шкіри, як і інші предмети виготовлені з органічних матеріалів, в силу своїх природніх властивостей руйнуються швидше, ніж предмети з інших матеріалів. При відсутності реставраторів, предмети

десятиріччями знаходяться у сховищах в пересушеному стані, деформовані тощо. Такі предмети фактично виведені із наукового обігу, так як через їх стан збереженості дослідники не мають можливості працювати з ними. І тим паче, такі предмети не доступні звичайним відвідувачам музеїв, так як не можуть бути включені до експозиції або представлені на виставках через відсутність експозиційного вигляду. В літературі можна знайти інформацію щодо рекомендацій по збереженню чи відновленню пластичних якостей шкіряного матеріалу. При нестачі знань і досвіду орієнтуватись в їх різноманітності важко. Крім того, деякі із опублікованих видань методик спеціалістами-реставраторами на сьогодні не застосовуються в науковій реставрації, про що спеціаліст може не знати. Також потрібно пам'ятати про те, що кожен, потребує реставрації предмет, індивідуальний як по техніці виготовлення, так і за станом збереження.

На сьогодні не існує єдиної затвердженої методики реставрації археологічної шкіри. Для вибору методики необхідне проведення комплексу досліджень, які перевіряють існуючі методики та науково обґрунтують їхню спроможність. Тому в наш час відповідальність за вибір методики лежить повністю на виконавці робіт, а вибір залежить від особистого практичного досвіду та знань у сфері матеріалознавства.

Вибір методики консервації, найважливішої операції при реставрації археологічного предмета, безпосередньо залежить стану збереження матеріалу, з якого він виготовлений.

Збереження археологічної шкіри залежить від особливостей місця залягання предмета. Шкіра, піднята з розкопів, швидко втрачає вологу, стає сухою та ламкою [35]. Шкіра також схильна до негативного впливу зовнішніх факторів. Шкіра містить білкові речовини, значну кількість жирів та води, втрата цих речовин робить шкіру жорсткою та ламкою. Внаслідок цих процесів шкіра розшаровується, її поверхня покривається тріщинами, може ламатися [23, с. 102]. В археологічній шкірі поганої збереженості (сухої, ламкої, пухкої або

тонкої) відбувається вимивання дубителів, втрата вологи (дегідратація), знежирення. Найбільш шкідливе для збереження шкіряних предметів чергування циклів зволоження та висихання – чим частіше повторюється цикл зволоження-висихання, тим більше пошкоджень відбувається в шкіряному матеріалі і тим важче повернути шкірі пластичність [23].

У статті «Методика консервації археологічних предметів зі шкіри на прикладі фрагментів взуття із археологічних розкопок м. Перм 2020 р.» автор Н. Чурилова (2021) представляє огляд методик консервації археологічних виробів зі шкіри. Огляд охоплює методики середини ХХ-ХХІ ст., серед яких є і застарілі методики, які в наш час не рекомендуються у науковій реставрації археологічних виробів зі шкіри, так і методики, які рекомендуються до застосування, наприклад, методики з поєднанням комбінацій поліетилгліколей різних молекулярних мас. Ця стаття є не тільки цікавою, з точки зору історії використання різних розчинів у реставраційній практиці, беручи до огляду два різних часових періоди, автор підводить досить коректний та масивний висновок, щодо застарілих методів, матеріалів у роботі зі шкірою, пропонуючи читачеві розглянути та ознайомитися з новими методиками. Виконана робота є доцільним та актуальним матеріалом, який є надзвичайно важливим у реставраційній роботі. На прикладі виконаної роботи автора, ми можемо переконатися в тому чи є приведені ним методики діючими та ефективними щодо застосування їх на практиці.

Шкіра представляє собою багатогранний, складний та трудомісткий матеріал для роботи реставратора, процеси над яким можуть тривати довгий строк. Предмети зі шкіри бувають настільки вразливими, що застосовані реставратором найменші дії можуть призвести до наслідків, які оборотним процесам не підлягатимуть. Це є недопустимим і, мабуть, найскладнішим в роботі зі шкірою. Такі предмети, повинні підлягати детальному ознайомленню та дослідженню, на перших етапах роботи, перш ніж будуть застосовані будь-

які практичні реставраційно-консерваційні методи. Чим більш детально будуть проведені візуальні дослідження, оптико-фізичні та хімічні аналізи, а також консультації з різними фахівцями, вивчені різні методики реставрації музейної шкіри, тим ефективнішими будуть реставраційні заходи пам'яток зі шкіри.

Готова виготовлена шкіра складається із елементів, які мають достатньо усталену рівновагу між колагеновими волокнами і компонентом дублення, водним і жировим вмістом. Коли порушується рівновага між цими елементами, процес призводить до руйнування шкіри. Розрізняють два види старіння - фізичне, пов'язане із руйнуванням зовнішнього шару, і хімічне – пов'язане з руйнуванням структури шкіри.

При довготривалому зберіганні шкіра піддається фізико-хімічним змінам, яке ми називаємо природним старінням. Цей процес може протікати повільніше чи швидше в залежності від умов зберігання. Основні причини природного старіння знаходяться в самій хімічній природі та структурі даної речовини та у значній мірі залежать від виробничого способу отримання матеріалу.

Шкіра, яка довгий час зберігається в несприятливих умовах, піддається хімічним змінам, що ведуть до часткового або повного її розпаду. Процес руйнування, який вже почався, можна спостерігати по наступним видозмінам: зміна кольору, ламкість, крихкість, поява на поверхні шкіри плям та висолювань. Можна спостерігати зменшення міцності, ваги, площі, вмісту водних речовин, збільшення кислотності шкіри. Одним із процесів нестабільності і руйнування шкіри є процес окислення. Результатом цього процесу є підвищена кислотність, в результаті чого утворюються продукти окислення, які руйнують волокнисту структуру шкіри.

Слід зазначити, що предмети археологічної шкіри стрімко руйнуються без своєчасної консервації. При довготривалому зберіганні таких артефактів без відповідної обробки відбувається руйнування археологічної шкіри. Процес консервації археологічної шкіри дозволяє зупинити процес деградації структури

матеріалу і в деяких випадках відновити її фізико-механічні властивості. Реставрація таких артефактів надає їм експозиційного виду, а також можливість з'ясувати вид виробу та область його побутування [23].

Упродовж ХХ століття були випробувані різноманітні методики консервації археологічних виробів зі шкіри. Частина з них вже не застосовується в наш час професійними реставраторами в науковій реставрації, і це засноване на розширенні знань про фізичні та хімічні властивості матеріалу, що реставрується, і особливості матеріалів, що застосовуються в реставраційних цілях. Нижче наводяться деякі із застарілих методик.

У відомому виданні професора М. Фармаковського «Консервація та реставрація музейних колекцій» рекомендуються наступні методики консервації шкіри [23]. Пересохлу шкіру потрібно наситити водою, для чого беруть 5% водний розчин кухонної солі і в цьому розчині вимочують шкіряний предмет доти, доки шкіра не стане м'якою. Передбачалося, що сіль, по-перше, знезаражує шкіряний матеріал, а по-друге, в перспективі натягатиме в шкіру вологу з повітря. Після вимочування в соляному розчині промивають шкіру у воді, інакше висохла на поверхні сіль кристалізується і може порвати шкіру. Після цих операцій шкіру жирують [23, с. 104].

Інший варіант передбачає занурення шкіряного предмета у водний розчин із комбінації 5% кухонної солі та 50% гліцерину. Після вимочування, щоб компенсувати нестачу жирів, в шкіру вводиться рицинова олія або ланолін. Ланолін необхідно змішувати з невисихаючим маслом, наприклад, касторовим [23, с. 104]. Також археологічні шкіряні речі можна розм'якшити витриманням в емульсії що складається з 50 частин води, 30 частин спирту, 20 частин касторової олії та 4 частин тимолу. Розм'якшену шкіру змащують ланоліном або чистим вазеліном [23, с. 104].

Для тонких шкір, хутра, кишкового матеріалу рекомендують емульсію з гліцерину, води (1:1) та яєчного жовтка (2-3 жовтки на 1 літр рідини) [23, с.

104]. В якості антисептиків рекомендуються до застосування тимол та фенол, сірчаноокислий цинк та саліцилова кислота [23, с. 105].

У 1958 році, з посиланням на роботи Ермітажу, була опублікована методика застосування полівінілового спирту для консервації шкіри. На 100 см³ води береться 0,7-2,5 г полівінілового спирту (залежно від стану, будови та способів обробки шкіри) та 40-42 см³ гліцерину. Вироби зі шкіри обробляються шляхом акуратного втирання розчину м'якими тампонами, або, якщо дозволяє збереження шкіри, занурення в нього. Після просочення і випаровування води шкіра жирується втиранням ланоліну, або копитного масла.

У виданні 1990 року «Хімія в реставрації» також згадується можливість обробки вологої шкіри 5-10% полівініловим спиртом (ПВС) з додаванням гліцерину [24, с. 264]. Крім того, шкіру у напівзітлілому стані рекомендують закріплювати 2% розчином полівінілбутираля. Але застосування ПВБ для консервації шкіри суперечить головній меті, яку слід мати на увазі, працюючи з археологічною шкірою, а саме – «Головне та найскладніше завдання реставраторів спробувати повернути шкірі пластичність» [23]. Розчинником для полівінілбутираля є етиловий спирт, що має дублюючі властивості, потрапляючи в структуру шкіри, він зневоднюватиме шкіру та сприяє її пересушуванню.

Слід зазначити, що думка про користь застосування до археологічної шкіри касторової олії дуже поширена. Як вже згадувалось, що рицинова олія використовувалась в середині ХХ ст. і продовжує використовуватись і в наші дні, але в основному як метод польової консервації археологічних виробів зі шкіри. Наприклад, у публікації 2010 року «Первинна консервація знахідок зі шкіри у польових умовах археологічних експедицій» В. Тупіцин пропонує наступні методики. Шкіру перед сушінням рекомендовано багаторазово просочувати рициновою олією, а потім висувувати під вантажем. Касторове масло використовується і як самостійний засіб консервації шкіри, і як

жируючий після використання інших консервуючих засобів, наприклад, після пластифікації шкіри у 38% формаліні. Але ще 1926 р. М. Фармаковський описував дублюючі властивості формаліну і додавав його до тваринного клею, щоб позбавити клей водо розчинності, а у виданні 1946 р. категорично застерігав від використання формаліну в реставрації шкіри: «Неприпустимий для шкіри всіх типів формалін» [23, с. 105]. Дублюючі властивості формаліну суперечать меті пластифікації шкіри. У цій же публікації рекомендується витримувати шкіру в емульсії, що складається з 50 частин води, 30 частин етилового спирту, 20 частин касторової олії та 4 частин тимолу. Після вимочування в такій емульсії підсушують шкіру і просочують копитним маслом. Інший запропонований спосіб передбачає вимочування шкіри протягом 12 годин в емульсії зі стружки дьогтьового мила та антисептичного мила «Safeguard» збитих у суміші етилового спирту та дистильованої води (50%) та гліцерину (10%). При цьому досягається первинна пластифікація шкіри, розм'якшення її окисдованих компонентів, дезінфекція і перехід забруднень зі шкіри в розчин [24]. Також, наводиться спосіб, запозичений з практики судової медицини. У цьому випадку шкіряний предмет просочується сумішшю з диметилсульфоксиду, гліцерину, 96%-го етилового спирту, формаліну та дистильованої води, після чого предмет слід загорнути у гігроскопічну тканину, просочену цим складом, та загорнути у водонепроникну плівку. Так шкіра зберігає всі технічні характеристики, необхідні для дослідження [24]. Ще один метод, наведений у публікації, передбачає обробку шкіри розчином, що складається з 50 мл крижаної оцтової кислоти, 100 мл 96% етилового спирту і 500 мл дистильованої води. Замість крижаної оцтової кислоти можна використовувати звичайну оцтову кислоту (80%). Після цієї обробки шкіра відновлює пластичність, набуває початкових форм і розмірів [25]. Крім того, проводити зволоження на пересушених шкірах, які тривалий час перебували в умовах музейних або інших зберігання, потрібно обережно. Найкраще для

роботи над предметами подібної безпеки зарекомендувало себе одночасне застосування процесів консервації та вологого розчищення. Методика в основних моментах перегукується з описаною вище, але використовуються інші матеріали – розчин етилового спирту, води та гліцерин (відповідно, 10%: 60%: 30%) з додаванням антисептика, який застосовується для розчищення, зволоження та консервації шкіряної тканини. Після такої обробки проводиться жирування ланоліною емульсією, що складається з етилового спирту, гліцерину, ланоліну, нейтрального мила та дистильованої води [24].

Консервація археологічної шкіри із застосуванням поліетиленгліколів різних молекулярних мас застосовується для вологих, спеціально зволжених, або вилучених з мокрих розкопів, шкіряних предметів.

Найраніша згадка про застосування поліетиленгліколів різних молекулярних мас в літературі зустрінеться у виданні 1990 року «Хімія в реставрації», що вже згадувалося. У ньому для пом'якшення старих зруйнованих шкір рекомендується поміщати шкіряні предмети в розчин, що містить в одному літрі дистильованої води 40 г ПЕГ-400 і 125 г ПЕГ 1500 (24, с. 265].

Слід зазначити, що у вітчизняній літературі описано значну кількість варіантів використання поліетиленгліколей різних молекулярних мас. Відмінність їх одна від одної полягає, переважно, у використанні різних комбінацій ПЕГов. Так, розчини для занурення шкіри можуть бути приготовані з ПЕГ-300 та ПЕГ-1500, або ПЕГ-400 і ПЕГ-3000. Або, як варіант, на першому етапі відбувається занурення предмета в розчин з ПЕГ-400, потім проводиться його сушіння виморожуванням, після чого предмет занурюється в високомолекулярний розчин ПЕГ. Різниця присутня і у відсотковому вмісті діючих речовин у розчинах. Крім того, одні фахівці з реставрації шкіри жирують шкіряний матеріал після сушіння виморожуванням, інші в процесі виморожування. Різниця в методиках залежить від збереження консервованого

матеріалу та особистого практичного досвіду спеціаліста виконує роботи з консервації.

Найбільш поширений рецепт для пластифікації археологічної шкіри - занурення матеріалу у водний розчин ПЕГ-300 і ПЕГ-1500. Термін, на який предмет занурюється в розчин, практично неможливо передбачити. Просочення закінчують, коли матеріал стає пластичним. Цей процес може вимагати значного часу – це може бути місяць, а може, і шість місяців [24]. Таким чином, рекомендується для первинної (польової) консервації археологічних знахідок помістити предмет зі шкіри, після механічного очищення, в розчин, що містить ПЕГ-300 – 20%, ПЕГ-1500 – 10%, етиловий спирт з превентолом 10%, дистильована вода 60%. Така консервація покликана надалі полегшити завдання реставратора.

З отриманої інформації можна зробити такі практичні висновки. Застосування комбінації ПЕГів на початковому етапі роботи є недостатньо ефективним. Ймовірно, потрібно починати з розчину ПЕГ-400, що полегшило проникнення ПЕГ в товщу матеріалу, а потім вже додавати ПЕГ-1500.

Успішна реставрація археологічних виробів зі шкіри, як і реставрація будь-яких інших пам'яток, потребує практичного досвіду. Слід також зазначити, що немає єдиного рецепта для реставрації предметів зі шкіри різного ступеня збереженості і в кожному конкретному випадку потрібен індивідуальний підхід.

У практичній роботі з дослідження шкіряного кисету XVIII ст. з колекції Національного військово-історичного музею України, використовувався наступний план: огляд предмету за візуальним спостереженням, опис стану збереження, з'ясування історичних відомостей; підбір методики консервації в залежності від ступеня збереженості матеріалу; вибір та підбір матеріалів для наступної реставрації; складання реставраційної документації.

Рой Томсон та Маріон Кіт у книзі «Консервація шкіри та схожих матеріалів» відкривають майстрам реставраторам детальний опис всіх реставраційних процесів, додаючи ілюстрації для більш візуального сприйняття [31]. Їх сумісна кропітка праця, на яку було затрачено не один рік, втілилась у книгу, яку по праву можна називати енциклопедією для реставратора тканини. Багато років, ці два реставратори та дослідники працювали над безліччю предметів. Реставровані ними предмети були виконані зі шкіри. Та часто шкіра була не єдиним матеріалом, з якого складався предмет. Наприклад, меблі які поєднували в собі і дерево, і метал, і шкіру. Досліджуючи аналогічні пам'ятки у авторів з'явилась ідея написати книгу, яка об'єднувала б в собі масштабну кількість відреставрованих предметів та їх власний досвід у роботі зі шкіряними предметами та супутніми матеріалами. Їх емпіричні методи дослідження, а саме: спостереження, експеримент, порівняння та опис втілились в узагальнених формах, що легко сприймаються. Формалізація отриманих результатів надала їм можливість проаналізувати всі процеси та вивести логічні висновки, які ми можемо вивчати та застосовувати. Маріон Кіт та Рой Томсон пропонують застосовувати на початкових етапах роботи зі шкіряними предметами експертизу шкіри та супутніх матеріалів, які потрібно поділити на три основні групи:

- а) з визначенням типу сировини;
- б) з визначенням застосованого процесу дублення;
- в) з оцінкою типу і ступеня погіршення.

Те що співавтори назвали експертизою, студент-реставратор або спеціаліст може розуміти як аналіз предмету за візуальним спостереженням. Це саме ті етапи, які ми повині врахувати при першому огляді предмету. Маріон Кіт також говорить про методи, які ми вже використовуємо і знаємо як з ними працювати. До таких можна віднести спостереження поверхні предмету при прямому та бічному освітленні, використання оптико-фізичних інструментів.

Останні гарно зарекомендували себе, щоб детально і точно спостерігати поверхню шкіри і визначити її тип сировини, тобто яку шкіру тварини використовували для виготовлення предмету, який ви досліджуєте.

В інших літературних джерелах можна знайти схожу інформацію, яка також є систематизованою та корисною. Таким чином перед нами з'являється невелика таблиця, яка містить в собі лише чотири стовпчики. Чотири етапи – це основні процеси, які реставратор повинен проаналізувати, при огляді предмету, що надійшов на реставрацію. Потрібно намагатися відповісти на ці питання, безпосередньо, перед практичними реставраційними процесами. Такий метод роботи, допоможе уявити людині, побутування пам'ятки до того як вона опинилась в його руках. А також прийти до конкретних відповідей, чому досліджуваний ним предмет руйнується, які саме процеси впливають на це і яким чином можна їх зупинити.

Таблиця 1

Основні процеси для аналізу пам'яток, що надходять на реставрацію

Матеріалознавство	Природа та властивості матеріалів із якого виготовлено предмет
Історична довідка / технологія	Як було виготовлено об'єкт ?
Механізми зносу	Причини та процеси його розпаду
Методи збереження	Як можна пом'якшити наявне погіршення предмету

3.3. Візуальні та лабораторні дослідження шкіряного кисету XVIII ст. з колекції Національного військово-історичного музею України

Перед початком реставрації предмет необхідно було ретельно вивчити: визначити, з якого матеріалу він зроблений, стан його збереження. Це допоможе розрахувати загальний обсяг роботи, послідовність і методи реставрації, сформулювати реставраційне завдання. Необхідно було також усвідомити

особливості створення предмета та його технологічні ознаки. При цьому обстеженні виявляються сліди попередніх ремонтів та реставрацій. Іноді реставраторові необхідно звернутися до архівних документів для з'ясування історії предмета, і до старих публікацій в пошуках аналогів.

Будь-яка, навіть найнезначніша або конструктивно необхідна реконструкція вимагає наукового, документального обґрунтування. Дослідження предмета починається з візуального огляду неозброєним оком. Потім окремі ділянки твору оглядались за допомогою мікроскопу МБС-9. Всі суттєві дані фіксувалися за допомогою фотографій і заносилися в реставраційний паспорт.

За візуальними спостереженнями шкіряний кисет, інв. №-283, виготовлений у техніці шиття з інкрустацією. Металеві фрагменти виробу виготовлені у техніці кування, витягування, згинання, волочіння. Пам'ятка, за візуальним спостереженням, виконана з декількох матеріалів – шкіри, ниток та металевих елементів чорного та кольорового металу. Основа пам'ятки виконана із шкіри світло-коричневого кольору та оздоблена по краях темно-коричневим кантом. Лицьова сторона виробу з обох боків, у верхній та нижній частині, декорована фрагментами пофарбованої шкіри у темно-червоний колір. Бокові частини виробу виготовлені зі шкіри темно-коричневого кольору та мають форму гармошки. Всі частини кисету зшиті нитками вручну.

Пам'ятка складається з частини стрічки зі шкіри темно-червоного кольору, крученого шнурку з ниток вохристого кольору, який з нижньої сторони зафіксований металевою вставкою з кольорового металу, в нижній частині форми до стрічки прикріплено металевий ланцюжок з чорного металу з металевою кулькою на кінці. На окремих металевих частинах спостерігаються зламані фрагменти.

Кисет має грушоподібну форму. Форма верхівки виробу викроєна з більш гострими кутами. У верхній частині присутні по два отвори з обох боків для

додатково кріплення шнура. З обох боків кисету вставлена шкіра, що зігнута у формі гармошки і прикриває прошиті ниткою місця по краю форми.

За типологічними ознаками предмет належить до пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва.

Пам'ятка має забруднення. Шкіра, інкрустація та металеві елементи забруднені, вкриті нестійкими пиловими нашаруваннями.

На окремих ділянках кисету спостерігалися втрати і пошкодження поверхні, деформації та потертості, локальні розриви, осипання шкіри, ослаблення фізико-хімічних властивостей волокон всіх тканин.

На нижній частині кисету прикріплена бірка із старим інвентарним номером – НВІМУ 12323 оф.

Наступним етапом лабораторних досліджень було визначення шкіри.

За будовою шкіра складається з трьох основних шарів: епідермісу, дерми та підшкірної клітковини-міздри (додаток 2, рис.2.1).

Епідерміс складається з чотирьох або п'яти шарів і має різну структуру залежно від місця розташування. Дерма утворена сполучною тканиною, що складається з колагенових і еластинових волокон. У ньому знаходяться кровоносні судини, нерви і залози, а також коріння волосся. Підшкірна клітковина є найглибшим шаром. Вона побудована з пухкої сполучної тканини. Завдяки вмісту жирових клітин захищає від різних перепадів температури.

Основним матеріалом шкіри є колаген, який є основним білком сполучної тканини. Побудований у формі правильних ланцюгів, він складається з амінокислот: гліцину, проліну, гідроксипроліну та гідроксилізіну. Три молекули колагену скручуються разом у форму потрійної спіралі, утворюючи тропоколаген. Зв'язки утворені гідроксипроліном та гідроксилізином відіграють важливу роль у стабілізації спіралі колагену.

У промисловості розрізняють такі основні ділянки шкіри: чепрак, огузок, вороток (шийна частина), головна частина, поли, лапи, пашина (додаток 2, рис. 2.2).

Чепрак (хребтова частина) – центральна частина шкіри, обмежена прямими лініями, що з'єднують западини передніх і задніх лап, і лінією, що з'єднує передні пашини. Завдяки своєрідній структурі і значній товщині, чепрак є найбільш щільним, стійким до стирання, не дуже тягучим і найбільш цінним. Займає близько 50% площі шкіри.

Огузок – ділянка шкіри, що входить до чепрака і розташована нижче лінії, що з'єднує западини задніх лап.

Вороток (шийна частина) – передня ділянка шкіри, що покриває шию тварини і розташована між головною частиною і чепраком. Вороток (комірець) обмежується лінією, що з'єднує нижні западини передніх лап. Відрізняється наявністю складок різної товщини та включає головну частину.

Головна частина – передня ділянка шкіри над воротком, знята з голови тварини, відрізняється малою щільністю і порівняно низькою міцністю. Площа воротка, включаючи голову, займає близько 20% загальної площі шкіри.

Поли – крайні бічні частини шкіри, розташовані по обидві сторони від чепрака, обмежені лініями, що з'єднують западини передніх і задніх лап. Поли відрізняються порівняно малою товщиною, рихлістю, нестійкі до стирання. Займають близько 30% площі шкіри.

Лапи – ділянки шкіри, зняті з ніг тварини. Характеризуються малою товщиною і невисокою міцністю.

Пашина – ділянки, прилеглі до лап – найбільш пухкі, тонкі і слабкі ділянки шкіри.

Як об'єкт торгівлі шкірсировина включає дві групи сировинних товарів, різних за ступенем обробки, а саме:

- відокремлення від туші і консервація певним способом шкірного покриву тварин (власне шкіри);

- консервація шкур, здійснена не пізніше як через 2-3 роки після знімання з туші для запобігання псуванню мікроорганізмами та автолітичними процесами (посмертними змінами під дією ферментів);

- шкури, піддані певній первинній обробці (міздріння, зняття шерсті, зоління, дублювання тощо), що забезпечує можливість тривалого зберігання до перероблення у шкіру, але не дозволяє використання її для виготовлення ужиткових товарів (шкіряний напівфабрикат).

Далі було проведено зондаж для на визначення розчинника для очищення шкіри – з внутрішньої сторони виробу було здійснено пробне розчищення на невеликій ділянці в непомітному місці 1%-м розчином кролячого клею. Було встановлено, що підібраний розчинник для очищення та укріплення шкіри добре видаляє забруднення.

Наступним лабораторним аналізом було визначення барвника шкіри на текучість – локально на ділянках виробу з різних шкір та інкрустації, було проведено аналіз на текучість барвника, за допомогою ватного тампону ледве змоченого в дистильованій воді. Після чого спостерігалась текучість барвника на інкрустованих фрагментах, темно-червоного кольору.

Таким чином, за результатами досліджень зроблений загальний висновок: стан збереженості пам'ятки поганий – шкіра, інкрустації та металеві елементи забруднені, вкриті нестійкими пиловими нашаруваннями. Пам'ятка має втрати та пошкодження, деформації та потертості, локальні розриви, осипання шкіри, ослаблення фізико-хімічних властивостей волокон всіх тканин та потребує надання експозиційного вигляду.

3.4. Аналіз проведених реставраційно-консерваційних заходів шкіряного кисету XVIII ст. з колекції Національного військово-історичного музею України

З фондів музею Національного військово-історичного музею України на реставрацію надійшов шкіряний предмет типу торбинок для тютюну або монет, який одразу був визначений археологами як «предмет шкіряний (кисет)», XIV-XVIII ст., надійшов у реставрацію в сильно зруйнованому стані (додаток 3, рис. 3.1). Тонко вироблена шкіра була пересушена, через що кришилася від будь-якого тиску. Після проведеної пластифікації та усунення деформацій стало можливо проаналізувати та реконструювати предмет. Кисет складався з двох окремих шматків шкіри, однакової форми, трохи, звужених доверху, складених гармошкою і прошитих по контуру тачним швом.

Кожна деталь була дубльована на підготовлену певним чином дублювальну шкіру потрібного розміру. Потім обидві деталі були прошиті тачним швом по контуру. Усередину було вставлено фрагмент дублювальної шкіри із укріпленими нею залишками вкладиша. Розміри готового виробу 12x7 см (додаток 3, рис. 3.4).

Зовнішня поверхня кисетів часто прикрашалася нарізками, вишивкою, різьбленням, тисненням. Найпростіший вид прикрас – ряди прорізів. Вищеописані піхви декоровані поєднанням різних елементів, таких, як коло дуги, завитки, поздовжні та похилі лінії вздовж осьової лінії піхв.

У літературі описи подібного типу кисетів нами поки виявлено не було, але форма самого предмета явно нагадує торбинку для тютюну, слідів кріплення до пояса не збереглося. Привертає увагу тонкість вироблення твору та декоративне оздоблення. З упевненістю визначити призначення даного кисету важко.

Шкіра кисету була очищена, пластифікована. Після пластифікації, для зміцнення розривів та доповнення втрат кисету був здійснений пошук та

підготовка дублюючої основи. Підбиралась схожа шкіра відповідного кольору та фактури. На знайдений дублюючій основі, із внутрішньої сторони видалялась міздра до потрібної товщини. Краї дублюючої основи шерфувались для кращого прилягання. Шкіру вдалося пластифікувати, усунути деформації та заповнити втрати. Металеві деталі очищені та проведено реконструкцію кисету.

При археологічних розкопках знаходять найрізноманітніші чохли та футляри не тільки для ножів, а й для сокир, футляри для ложок, ножиць, гребенів, голок, тютюну. Усі вони приблизно відповідали формам цих предметів і часто були прикрашені тисненням або ажурним орнаментом, іноді лицьова сторона футляра була орнаментована аплікаціями. Крім футлярів та чохлів, існувало безліч різновидів сумок, гаманців тощо. Сумки відрізнялися зазвичай лише великими розмірами, техніка крою була така сама. Більшість гаманців виготовлялося з двох шматків шкіри, округлих внизу і малих вгорі дірочки для просування шкіряного ремінця, яким гаманець стягувався. Заготівлі гаманців зшивались тачним чи виворотним швом. Всередині гаманців пришивалася підкладка з тканини.

Інший крій був для круглих гаманців. Вони виготовлялися з одного шматка шкіри, стягнутого у верхній частині ремінцем. Всі ці вироби зовні були дуже прості, без будь-яких прикрас. Датуються вони XI-XV ст.

Прямокутні гаманці складалися також із 2 частин. Одна з них робилася довшою та служила кришечкою. Іноді кришечка окремо викроювалася і прикріплювалася шкіряним ремінцем або просто пришивалася. Датуються такі гаманці X-XIV ст.

За даними писемних книг, у Новгороді в XV-XVI ст., а можливо, і раніше, існувала особлива група ремісників, які виготовляли гаманці, які називалися «мошнами» (звідси самі майстри називалися «шахраями»)» [11, с. 122].

Як говорилося вище, шкіра знаходила застосування у різних сферах життя. Етнографічні джерела розповідають про незвичайні засоби застосування шкіри.

В результаті візуального та оптико-фізичного дослідження була складена та затверджена програма, на підставі завдання на реставрацію, прийнятого реставраційною радою кафедри техніки та реставрації творів мистецтва Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, протокол № 6, від 20.01. 2020 р. Програма реставраційних заходів передбачала:

I. Провести частковий демонтаж виробу.

II. Шкіра

1. Провести очищення від поверхневих забруднень.
2. Провести пластифікацію волокон шкіри.
3. Підібрати дублюючу основу.
4. Провести дублювання.
5. Провести тонування дублювань.
6. Провести консервацію

III. Тканина (шнурок з ниток)

- 1.Видалення нестійких забруднень
- 2.Провести пластифікацію всіх волокон
- 3.Провести укріплення

IV. Метал на основі міді

- 1.Видалити нестійкі забруднення
- 2.Обробити інгібітором корозії міді
3. Законсервувати

V. Провести монтаж виробу у зворотному порядку.

Порядок проведення реставраційних заходів проводився наступним чином.

Частковий демонтаж виробу проводився за допомогою спеціальних інструментів: скальпелю, дерев'яної тонко загостреної палички. Було відокремлено бокові частини виробу від основних.

Шкіра очищена від поверхневих забруднень 1%-им розчином кролячого клею за допомогою дерев'яної палички та напівсухими ватними тампонами.

Пластифікацію волокон шкіри проводили поступово в декілька етапів, з послідовним підвищенням концентрації, шляхом зволоження пам'ятки пластифікуючим розчином на основі поліетиленгліколю – 5% ПЕГ 400 та 10% ПЕГ 400. Після цього проведено висушування пам'ятки.

Підготовка дублюючої основи проводилась шляхом пошуку та підбору схожої шкіри відповідного кольору та фактури. Після того як була знайдена відповідна дублююча основа, із внутрішньої сторони видалялась міздра до потрібної товщини. Краї дублюючої основи шерфувались для кращого прилягання.

Дублювання проводилось в місцях розривів і втрат за допомогою підготовленої шкіри відповідної фактури за допомогою клею Acrikleber 498 HV «Lascoux» виробництва Швейцарії.

Тонування дубльованих втрат проводилось світлостійкими акварельними фарбами та дистильованою водою в тон шкіри.

Внаслідок проведених реставраційних заходів пам'ятка була частково демонтована, проведено антибактеріальну обробку. Шнурок з бавовняних ниток очищений від загальних забруднень з максимальним ослабленням плям, проведена пластифікація волокон тканини, шнурок укріпленний методом додатково прошивання щовковою ниткою.

Шкіра очищена від загальних забруднень та проведено її пластифікацію, доповнено втрачені фрагменти.

Металева деталь з металу на основі міді очищена від пило-жирових нашарувань, оброблена інгібітором корозії міді, кінцевим етапом було нанесено консерваційне покриття. Проведено монтаж виробу у зворотному порядку. Після проведених заходів пам'ятка набула експозиційного вигляду.

При виборі комплексу реставраційних робіт, дотримуючись професійних етичних норм, враховувалися основні принципи реставраційного підходу у вирішенні поставлених завдань та мети.

Істотною вимогою до реставраційних заходів було обмеження втручання в первісний вигляд пам'ятки та дотримання єдиних правил й положень професійного рівня.

3.5. Атрибуція шкіряного кисету XVIII ст. з колекції

Національного військово-історичного музею України

Атрибуція – це встановлення авторства, часу й місця створення художнього твору, пам'ятки історії та культури або документа. При цьому дослідники спираються на аналіз стилю, техніки, матеріалу, сюжету, манери тощо, а також залучають додаткові відомості. Чим ширше коло прямих і непрямих даних, тим точніше атрибуція.

Музейна атрибуція передбачає опис предмета музейного значення за певними, встановленими правилами параметрам – ознаками предмета.

Основні вимоги, що пред'являються до атрибуції, - це уміння чітко, ясно, відзначаючи характерні особливості і деталі, без особистісно-емоційного ставлення так описати предмет, щоб його можна було б уявити не бачачи.

Атрибуція музейного предмета передбачає відображення та опис наступних параметрів: назви предмету; інвентарного номеру, шифру; джерело надходження відомостей; визначення оригіналу або копії; наявність легенди

(історія створення, функціонування, знахідка, надходження і т.п.); матеріал; техніка виконання, спосіб виготовлення; розміри (вказуються в сантиметрах; довжина, висота, ширина, глибина, діаметр і т.п.); стилістичні особливості; призначення предмета; час і місце створення (іноді точна дата невідома, тоді і треба зробити власне атрибуцію – встановити дату створення за стилістичними особливостями і непрямими даними); авторська приналежність; соціальна приналежність; етнічна приналежність; належність конкретній особі (важливо для меморіального предмета); збереження.

Так, методика дослідження пам'яток зі шкіри включає такі етапи:

- атрибуцію й датування на основі архівних відомостей та уточнення даних про авторство та час створення пам'ятки;
- аналіз матеріалу, сплавів металів, техніки виготовлення;
- формалізований опис структури пам'ятки за розробленою спеціальною методикою;
- опис стану збереженості пам'ятки;
- палеографічний аналіз написів;
- аналіз техніки та наслідків попередніх реставрацій пам'ятки;
- мистецтвознавчий опис;
- складення бібліографії про дану пам'ятку;
- фотофіксація твору

Отже, попередній аналіз пам'ятки дав змогу сформулювати ряд характерних особливостей, притаманних шкіряним сумкам, кисетам, гаманцям від XVI до XVIII століття.

На особливості виготовлення досліджуваного шкіряного кисету позначився вплив декоративного оздоблення, а саме специфічної грушеподібної форми, інкрустації у вигляді серця, XVIII століття.

Шкіряний кисет було досліджено на кафедрі техніки та реставрації творів мистецтва НАОМА. Яких-небудь архівних документів і записів, що дозволяють зробити висновки про його попереднє місце виготовлення не збереглося, але відомо, що пам'ятка перебувала у Національному військово-історичному музеї України.

При візуальному огляді було виявлено, що пам'ятка містить нестійкі пилові нашарування, має втрати та пошкодження, деформації та потертості, локальні розриви, осипання шкіри, ослаблення фізико-хімічних властивостей волокон.

Пам'ятка перебувала у не експозиційному стані і потребувала реставрації.

Незважаючи на незадовільне збереження, вже при першому візуальному огляді були зроблені висновки, що пам'ятка представляє художній інтерес. Отримати достовірні результати, що підтверджують автентичність досліджуваного твору, а також провести його атрибуцію стало можливим при проведенні комплексних досліджень і при зіставленні результатів з еталонними аналогами, які належать таким країнам як: Туреччина, Японія, США.

Основні питання атрибуції стосовно відреставрованого шкіряного кисету з колекції Національного військово-історичного музею України можна сформулювати таким чином:

- досліджуваний шкіряний кисет був виготовлений, ймовірно, в кінці XVIII-на початку XIX столітті.

За формою шкіряний кисет представляє грушеподібну форму, прикрашений інкрустацією у вигляді серця.

Отже, атрибуція досліджуваного предмета має наступні відомості:

1. Шкіряний кисет призначений для тютюну, грошей, або інших дрібних речей.

2. Пам'ятка виготовлена зі шкіри, методом шиття, декорована ниткою по краю верхньої частини виробу. На нитці додатково закріпленні елементи з чорного та кольорового металів.

3. Шкіряний кисет відрізняється від знайдених аналогів, інкрустацією, оздобленням у вигляді нитки та додаткових металевих деталей. На виробі є інкрустація у вигляді серця, горизонтально орієнтовані з обох боків, розташовані в нижній частині виробу. На верхній частині присутні отвори, для кріплення шкіряної мотузки.

4. Шкіряний кисет виготовлений ймовірно у XVIII ст.

5. Кисет зберігається у фондах Національного військово-історичного музею України

6. Матеріал – шкіра. Техніка виготовлення – шиття, декорування інкрустація.

7. Розміри кисету: h-13.5см; L-6.5 см. Колір шкіри кисету – від світло-коричневого до темно-коричневого.

8. Предмет мав втрати бокових частин, нитки, шкіряної мотузки, металевих елементів.

9. Пам'ятка має культурну та історичну цінність.

Науковий підхід, орієнтований на зазначення критеріїв до атрибуції предметів, що включені до музейних збірок, повинен бути здійснений також з опорою на конкретні прийоми та методи. Доцільним є як використання традиційних аналітичних прийомів атрибуції (підбір та аналіз стилістичних аналогій), так і залучення архівних музейних матеріалів, наукових публікацій. Дослідження у межах історико-порівняльного методу дає можливість виявленню всіх осінових даних щодо визначення предмета, з одного боку, з другого – визначити якісні відмінності, характерні лише культурі конкретного народу.

Прийом стилістичних аналогій правомірно застосовувати для атрибуції музейних предметів без супровідної легенди при його фіксації у природному середовищі побутування та без характеристик в обліково-фондовій документації, що має місце у музеях.

Застосування історико-порівняльного методу при аналізі декоративних елементів шкіряного кисету дозволило виявити властиві лише вузькій групі інкрустовані деталі.

У процесі порівняльного аналізу, застосованого при атрибуції музейних предметів, виявлених збирачами вдалося виявити застосування схожих технологій у декоруванні аналогічних гаманців та використання для цього подібних матеріалів.

Основним принципом при атрибуції є орієнтування встановлення справжності предметів. Дослідження здійснюється у напрямі «аналіз - синтез»: характеризуються окремі властивості смислового поля об'єкта: матеріальність, технології виробництва та декорування, а потім отримані результати синтезуються в єдине ціле.

Як провідні напрями при дослідженні декорованих музейних предметів визначено:

- встановлення відповідності типової приналежності музейного предмета традиційній культурі народу щодо використовуваних матеріалів або з позицій включення декорованих елементів із різних матеріалів до системи предметів особистого призначення;

- визначення конструктивних елементів музейного предмета та розташування на них декору;

- виявлення технологій декорування предметів з різних матеріалів (тиснення, вишивка, штамп, інкрустація, аплікація, окантовка, нашивка декоративна фурнітура та ін.);

- обґрунтування типу декору відповідно до прийнятої в етнографічному музеєзнавстві класифікації.

Як показує аналіз атрибутивних характеристик щодо декорованих музейних предметів, найбільш перспективним у разі можливо застосування семіотичного підходу. Він дозволяє розглядати музейні предмети як знаки, які є джерелами зосередженої у них інформації про певну культуру.

Музейний предмет у даному випадку з позицій семіотики може бути розглянутий як штучно створений та декорований предмет, вилучений із середовища свого побутування та наділений здатністю передавати певні значення: технології декорування, смислові значення декору. Вивчення музейних предметів як об'єктів культури, їх знаків і текстів, виявлених у музейних збірках та систематизованих за низкою ознак, може спиратися на теоретичні положення Л. Уайта, який зазначав, що в культурі «є цілий клас явищ, надзвичайно важливий у вивченні людини, котрій у науці немає назви, - клас символізованих предметів і явищ. ...ці предмети і явища завжди вивчалися і позначалися не власними силами, залежно від властивих їм властивостей, лише у певних контекстах. Коли ж символізовані предмети та явища розглядаються і пояснюються у взаємозв'язку один з одним, а не з організмом людини, ми називаємо їх культурою» [12].

Обґрунтування унікальності та значущості музейного предмета, тобто його позначення як системи музейної колекції відбувається на рівні його відбору в середовищі побутування на підставі охарактеризованих вище загальних критеріїв.

При дослідженні музейного предмета як знака інтерпретується інформація, що міститься в назві предмету, матеріалі, формі, техніках виготовлення та декорування, семантиці декору. Синтезування отриманої інформації в єдине ціле дозволяє встановити цінність та справжність музейного предмета.

У якості приклада розглянуто шкіряний кисет та методику атрибуції музейного предмета як об'єкта художньої спадщини. Атрибуція, як зазначалося, передбачає виявлення таких характеристик етнографічного музейного предмета, як: назву мовою народу-носія, матеріал, техніки виготовлення, тип декору і техніки декорування, час виготовлення та побутування, час і місце придбання. Назва зафіксована зберігачем музею як кисет шкіряний. Матеріалом для кисету послужили: шкіра коричневого кольору, а також бавовняні нитки. Зшитий кисет вручну, виворотним швом. У процесі атрибуції музейного предмета було виявлено тип декору, а також виявлено, що техніки декорування виконані поверхнево: кисет «прикрашений зіркоподібною інкрустацією.

Дослідження музейного предмета як об'єкта художньої спадщини передбачає визначення мотивів декорування з урахуванням систематизації типів і мотивів народного декору. Декор визначено автором цього дослідження як абстрактно-космогонічний. На основі аналізу стилістичних аналогів виявлено техніку зшивання кисета стібковим швом.

Функціональне призначення предмета – слугує ємністю для тютюну. Слід зазначити, що при визначенні типу та мотивів декору, а також часу виготовлення та побутування набуває чинності прийом інтерпретації.

Методику інтерпретації музейного предмета визначено з урахуванням наміченої методики інтерпретації тексту одного із засновників герменевтики Ф. Шлейєрмахера [27, с. 29]. Методика інтерпретації об'єкта художньої спадщини включає низку послідовних методів та прийомів:

- візуальне дослідження музейного предмета, в результаті якого встановлюється причетність предмета до народного декоративного мистецтва;
- музейну атрибуцію, що дозволяє розкрити всебічні характеристики музейного предмета за допомогою вивчення його властивостей: назви мовою народу-носія, матеріалу, технік виготовлення, типу декору та технік декорування, часу виготовлення та побутування, часу та місця придбання;

- інтерпретацію, використовувану кожному за виявлених значень з огляду на те, що, якщо виникає концептуальна проблема щодо належності об'єкта художньої спадщини до культури певного народу, неминуче повернення початку дослідження предмета, доки виявлена причина неузгодженості в інтерпретації.

На результатах інтерпретації базується актуалізація об'єктів художньої спадщини, що виявляється у таких формах, як: публікація результатів витягнутої з предметів інформації, включення цієї інформації до тексту експозиції, її використання у різних формах культурно-освітньої діяльності музею.

Узагальнюючи вищесказане, слід зазначити, що інтерпретація включених у музейний об'єкт значень здійснюється вже на першому етапі атрибуції та систематизації основним прийомом перекладу предмета музейного значення статус музейного предмета є вивчення його властивостей з метою встановлення справжності, визначення його місця в етнографічній колекції. Можливість атрибуції музейних предметів забезпечують прийом стилістичних аналогій та метод історико-порівняльного аналізу. Результатом атрибуції є виявлення та фіксація таких властивостей музейного предмета, як його назва мовою народу – носія культури, матеріалів, з яких предмет виготовлений; конструктивних особливостей предмета; технік виготовлення та декорування; дати виготовлення та побутування; часу придбання; функціональне призначення. Результати інтерпретації об'єктів, що досліджуються, орієнтовані на їх включення в сучасний соціокультурний простір у формах публікації одержаної при дослідженні музейних об'єктів інформації, введення цієї інформації в різні види музейної діяльності – від фондової до культурно-освітньої.

Висновки до третього розділу

Реставрація це сукупність процесів, які спрямовані на рятувальні, відновлювальні та консерваційні заходи, відносно творів мистецтва.

У підрозділі 3.1. було розглянуто основні принципи та методи наукової реставрації та консервації музейних предметів зі шкіри. У підрозділі 3.2. досліджено методи наукової реставрації археологічної шкіри.

Проведено візуальні та лабораторні, оптично-фізичні дослідження шкіряного кисету, що виконуються перед початком реставраційних процесів, з метою вивчення, аналізування та розуміння наступних дій. За допомогою проведених досліджень встановлено матеріал виготовлення кисету, техніку виконання та декорування.

Досліджувана пам'ятка не мала експозиційного вигляду і рішенням реставраційної ради кафедри техніки та реставрації творів мистецтва НАОМА була передана на реставрацію, для виконання реставраційно-консерваційних заходів.

У підрозділі 3.4. проведений аналіз реставраційних заходів шкіряного кисету. У результаті проведених заходів було здійснено частковий демонтаж та очищення пам'ятки. Шкіра очищена від загальних забруднень та проведено її пластифікацію, доповнено втрачені фрагменти. Металеві деталі з чорного металу очищені від пило-жирових нашарувань, видалені корозійні нашарування, проведена обробка розчином таніну та нанесено консерваційне покриття. Проведено монтаж виробу у зворотному порядку. Після проведених заходів пам'ятка набула експозиційного вигляду.

У підрозділі 3.4. проведена атрибуція пам'ятки – встановлено орієнтовно час і місце її створення, спираючись на аналіз стилю, техніки, матеріалу із залученням додаткових історичних відомостей.

ВИСНОВКИ

На завершення проведеного магістерського дипломного дослідження доцільним стало наведення наступних заключних положень.

У першому розділі магістерської дипломної роботи було розглянуто літературні, наукові, публіцистичні друкування з досліджуваної теми, опрацьована література, пов'язана з історичними відомостями щодо використання шкіряних виробів від давніх часів до XVIII століття.

У другому розділі було простежено історичні витоки шкіряного ремесла та технологічні особливості виготовлення шкіряних виробів XVIII ст., історія виникнення кисетів в різних культурах, технологія виготовлення та особливості декоративного оздоблення дрібних шкіряних виробів та кисетів XVIII століття.

У третьому розділі розглянуті дослідження та реставрація шкіряного кисету XVIII ст. з колекції національного військово-історичного музею України та способи збереження творів зі шкіри, методологія реставрації археологічної та етнографічної шкіри, а також візуальні та лабораторні дослідження шкіряного кисету, аналіз проведених реставраційно-консерваційних заходів та проведена атрибуція шкіряного кисету.

Акцентовані основні, базові процеси реставраційно-консерваційних заходів шкіряного кисету.

Таким чином, на підставі проведених всебічних досліджень у межах зазначеної проблематики в роботі були здійснені наступні висновки.

1. Дослідження історіографії, наукових публікацій від початку XX століття й до сьогодення дало змогу виявити проблеми дослідження, реставрації та консервації музейних пам'яток зі шкіри, виявленню специфіки їх реставрації та атрибуції та стану розробленості обраної тематики. Проаналізовано джерельну базу та прослідковано розвиток мистецтвознавчої думки щодо

способів збереження творів зі шкіри, методології реставрації археологічної та етнографічної шкіри.

2. Узагальнено та структуровано матеріал, накопичений у вітчизняному та зарубіжному мистецтвознавстві з питань реставрації виробів зі шкіри.

3. Досліджено та визначено матеріал, техніку та технології виготовлення шкіряного кисету XVIII ст. з колекції Національного військово-історичного музею України, визначено причини пошкоджень предмету, пов'язаних з особливостями виробництва, які використовувались у давнину та у процесі його побутування.

4. Розглянуто поетапне становлення сучасних реставраційних методик роботи з музейною шкірою, що допомагають ґрунтовному вивченню подібних пам'яток та їх подальшого включення до експозиції музею.

5. Проведено атрибуцію шкіряного кисету XVIII ст. з колекції Національного військово-історичного музею України, встановлено матеріал, час створення, ймовірна країна, техніка виконання, стан збереженості та культурне значення пам'ятки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. : навч. посіб. / укладачі Д. Я. Телегін, І. С. Винокур, О. М. Титова та ін. Київ: Ін-т змісту і методів навчання, 1997. 336 с.
2. Білецька В. Ю. Чинбарське та кушнірське ремесло на Харківщині. В кн.: Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Харків, 1926. Ч. 2-3, с.177-198.
3. Білецька С. Т. Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. В кн.: З історії західноукраїнських земель. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. Вип. 2, с. 3-31.
4. Волков Ф. К. Этнографические особенности украинского народа. В кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. П., 1916, т.2, с. 455-647.
5. Гнатюк В. Кушнірство в Галичині В кн.: Матеріали до української етнології. Львів, 1899. т. I. С. 68-77.
6. Головацкий Я. Ф. О народной одежде и убранстве русинов в Галичине и северо-восточной Венгрии. СПб., 1877. 85 с.
7. Гончаренко І. В. Технології побічної продукції тваринництва [текст] конспект лекцій. К. : «Центр учбової літератури», 2016. 160 с.
8. Елементи поясного спорядження козака XVII–XVIII ст. зі збірки музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» :стаття / укладачі Брель О., Левченко Н., Цимбаленко О., Смачило О., Салюк С. Реставрація шкір в умовах хімічного чищення // Вісник Хмельницького нац. ун-ту. 2009 №5.
9. Етимологічний словник української мови : у 7 т. /редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.] ; АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1982. Т. 2 : Д-Копці / уклад.: Р. В. Болдирєв [та ін.]. 1985. 569 с.

10. Історія сумки сума, калита, кишеню, кiset, торбинка, капшук, калитка, торба. URL: <https://jak.koshachek.com/articles/istorija-sumki-suma-kalita-kishenju-kiset-torbinka.html>

11. Изюмова, С. А. К истории кожевенного и сапожного ремесел Новгорода Великого // Труды Новгородской археологической экспедиции. Т. 2. Материалы и исследования по археологии СССР (МИА) // Издательство Академии наук СССР. 1959. С. 192-222.

12. История сумок. URL: <https://forma.odezhda.com/encyclopedia/sumka>.

13. Козацькі шкіряні пояси, гаманці та сумки. URL: <https://www.ucrainarma.org/fotorekonstrukcija/kozacki-pojasy-hamanci-sumky.html>.

14. Книш Б. В. Художні вироби зі шкіри на Гуцульщині XIX-XX ст. Витоки, типологія, художні особливості, збереження традиції: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. мистецтвознавства : спец. 17. 00.06 «Декоративне і прикладне мистецтво». Львів, 2006. 18 с.

15. Литвинчук Н. В. Україна, держава: ремесла та промисли. Енциклопедія історії України: Україна - українці. Кн. 1 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2018. 608 с.. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=1.4.2>.

16. Матейко К. Український народний одяг: етнографічний словник / Відп. ред. Р. Кирчів. НАН України. Інститут народознавства. К.: Наукова думка, 1996. 196 с. 160-164с.

17. Мінжуліна Т. В. Дослідження й реставрація музейного текстилю / ННДРЦУ. К.: УАІД «Рада», 2005. 176 с., іл.

18. Печерська сотня Київського реєстрового полку. URL: <https://17c.org.ua/osobisti-rechi>.

19. Румянцев Е. Л. Один из способов консервации кожи // КСИИМК. Вып. 72. М: АН СССР, 1958. С. 100-102.

20. Сапеляк О. «Обробка шкіри та вироби з неї на Покутті» / Народознавчі зошити. № 2 (134), 2017.
21. Словник термінів мистецтвознавця-експерта: для студентів спеціальності 6.020208 «Образотворче та декоративно-прикладне мистецтво» спеціалізації «Мистецтвознавець-експерт»/ укладачі В.А. Сіверс, Б.О. Платонов, Н.І. Кравченко, П.В. Нестеренко, Г.Ю. Юхимець, Н.М. Ревенок, О.Д. Шпетна. К.: НАКККіМ, 2011. 124 с.
22. Уніформологічний словник. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6622-3/978-966-02-6622-3.pdf>
23. Фармаковский М.В. Консервация и реставрация музейных коллекций. М.: Типография «Красный печатник», 1947. 144 с.
24. Химия в реставрации: Справ. изд. /М. К. Никитин, Е. П. Мельникова. Л.: Химия, 1990. 304 с.
25. Художня обробка шкіри. URL: https://www.wiki.ukua.nina.az/%D0%A5%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D1%8F_%D0%BE%D0%B1.
26. Чайковська Л. Народний одяг волинян другої половини XIX – початку XX століття / НАН України. Інститут народознавства. К.: ПП «Р.К. Майстер-принт», друкарня «Huss», 2012. 152 с.
27. Aytac Gülsüm. Türk kültüründe keseler [пер. з тур.] //Sanat ve İnsan Dergisi Journal of Art and Human 2009. 1(2) | ISSN 1309 - 7156 |
28. Appendix S: Curatorial Care of Objects Made From Leather and Skin Products [пер.з англ.] // NPS Museum Handbook, Part I (1996) C-25
29. Donia Conn Protection from Light Damage [пер.з англ.] // Revised 2012.
30. Grömer Karina, Gabriela russ-PoPa & Konstantina saliarı. Products of animal skin from Antiquity to the Medieval Period [пер.з англ.] //Ann. Naturhist. Mus. Wien, Serie A ,69-93, Wien, 15 Feb. 2017, 75 с.

31.Kayadibi Pakize. Kültür mirasimiz para keselerinden örnekler [пер. з тур.]
// Ariş hali, dokuma ve işleme sanatları dergisi. Makale Gönderim Tarihi: 19.11.2018
/ Makale Kabul Tarihi: 09.01.2019. C-7.

32.Kristal J. Hale Context and Conservation: The Study and Treatment of a
Tapestry-woven Medieval Aumônière from the Cathedral of Como, Italy. [пер.з
англ.] // Nadine Kilchhofer, dipl. Kons./Rest. (FH) Spring 2019.

33. Koza i obuca. 1977. №6. c. 158-160.

34.Maniakowska-Jazownik Zofia, Okrągła Dorota, Winiarczyk Marta. Skóra w
obiekach muzealnych: [пер. з пол.] // Seria wydawnicza Narodowego Instytutu
Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów oraz Muzeum Narodowego w Krakowie, Poland
zeszyt nr 04.

35.Marion Kite, Thomson Roy. Conservation of leather and related materials :
Butterworth-Heinemann is an imprint of Elsevier Linacre House, Jordan Hill, Oxford
OX2 8DP 30 Corporate Drive, Suite 400, Burlington, MA 01803 First published
2006. 103-112.c.; 124-129c.; 158-168c.; 209-221c.; 224-259c.

36. Mäesalu Ain M.A., Peets Jüri Ph.D. Medieval leather arm guards from tartu
in Estonia [пер.з англ.] //Acta Militaria Mediaevalia IX Kraków – Rzeszów – Sanok
2012, s. 231-237

37. Preservation of Parchment, Leather and Textiles [пер.з англ.]: зб. наук. пр.
/ за ред. Elena Badea, Lucreția Miu, Marius Iordănescu: Bucharest, Romania, 24-26
September 2012.

38. Sholz Tamas. Einige Fragam der Konservierung von Archivgut in der
Ungarischen Volksrepublik Archivmitteilungen / Sholz Tamas, Laurenszky Helga //
1973. - №237 Jg. 5. c. 181-187.

39.Thomson Roy. The role of leather science and technology in heritage
conservation: Submitted in partial of the requirements for the degree of Doctor of
Philosophy: University of Northampton, 2011 73 c.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

АНАЛОГИ ШКІРЯНИХ КІСЕТІВ ХVІІІ-ХІХ СТОЛІТТЯ

Рис.1.1. Тютюновий мішечок. Японія ХVІІІ ст. The Metropolitan Museum of Art

Рис.1.2. Шкіряна табакерка зі скляним одіжме. ХІХ ст. Lilly Parker Antiques.

Рис. 1.3. Шкіряний кисет для тютюну(музейний № Af1907,0521.106.) 1907 р.Музей Британії

Рис.1.4. Кисет для тютюну, із зображенням Авраама Лінкольна та Уллїса Гранта.ХІХ ст.
Автор-невідомий.Асоціація антикваріатів.

Рис.1.5 Кисет XV-XVI ст. з Національного музею Німеччини. Нюрнберг

Рис.1.6-1.7

Рис.1.8 Шкіряна сумка із ри́б'ячої шкіри, Чонот Уула, Монголія

Рис.1.9. Historiska museet . Швеція, раннє середньовіччя

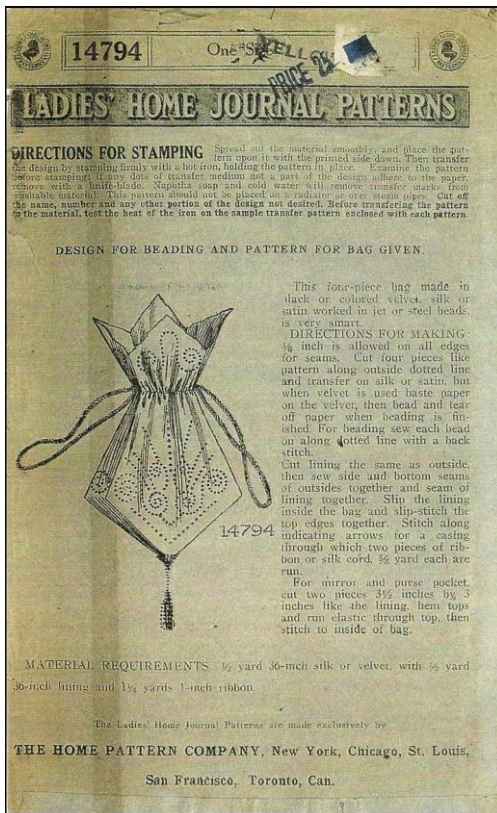

Рис 1.10 Сумка на шнурках з бісеру 1912 р.,США

Рис 1.11 Реконструкція сумки 1912 р.

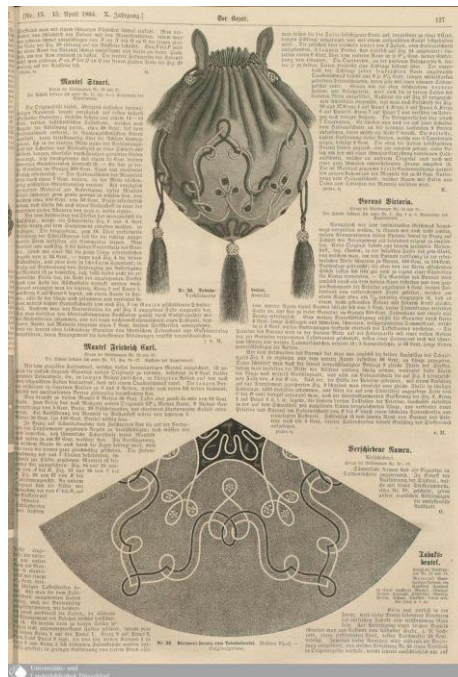

Рис 1.12

Рис 1.13 Малюнок реконструкція, як повинен виглядати гаманець на поч. XV ст.

Рис 1.14 Сумка з сітчастою шапкою

Рис.1.15-1.16 Шкіряний мішечок. Kolnischen Stadtmuseum

Рис. 1.17 Мішечок для монет, має печатку міста та архієпископа. Kolnischen Stadtmuseum

Рис 1.18 Фрагмент малюнку «Lyversberg Passion» 1464-1466pp. Wallraf-Richartz-Museum, Cologne

Рис 1.19 Приклади поясних сумок в період Середньовіччя

Рис.1.20 Маленька сумочка, 1988. Brussels (Belgium)

Рис 1.21 Маленька шкіряна сумка

Рис 1.22 Шкіряний кисет. Національний музей Шотландії

Рис 1.23 Шкіряний кисет із застібкою

Köln, Stadtmuseum, ZV 1888/7,
Beutel, weißes Leder, aus dem Nachlaß
des Hermann v. Goch, Köln,
14. Jahrhundert,
RBA 168 504.-

Рис 1.24

Köln, Stadtmuseum, ZV 1888/3, Zv 1888/6
Geldbeutel und Futteral, Brokat, aus
dem Nachlaß des Hermann von Goch,
Köln, 14. Jahrhundert
RBA 168 507.-

Рис 1.25

Рис.1.26 Шкіряний мішок кінець XVIIст –поч. XVIII ст

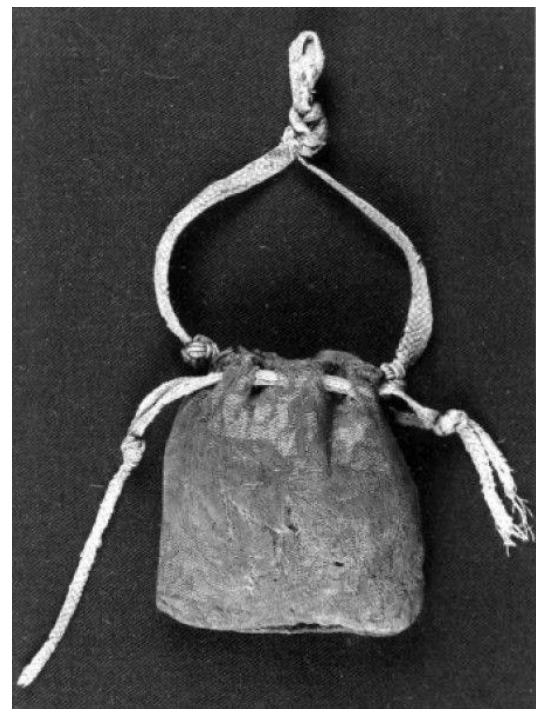

Рис 1.27 Кисет зі шнурком

Рис. 1.28. Чиновники в османському палаці, що наповнюють в кисети тютюн (Ünver, 1951:7),

Рис. 1.29. а: Зображення молодої жінки, II половина XVII ст. (Anatolia for Ages, 1993:264),
в: Наречена (Жінка в Анатолії крізь віки, 1993:205).

Рис. 1.30. Художник Кагамағаралі «Мініатюри, приписувані Мухаммеду Чорному Калему».

Рис. 1.31. Фрескові реконструкції Vabalik tere' V-VI ст.

Рис.1.32 Турецькі сумочки для годинників

Рис.1.33 Музей Malatya. Кисет для табаку.Вишивка срібною ниткою на оксамиті

Рис. 1.34 Музей турецького та ісламського мистецтва Бурса. Інв. No:2580

СТАРОДАВНЯ ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ВИРОБІВ ЗІ ШКІРИ

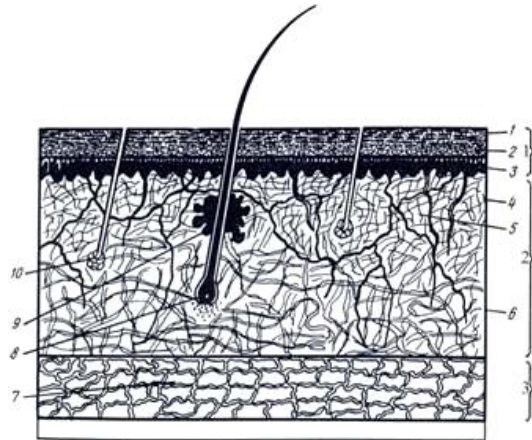

Рис. 2.1. Структура шкіри тварин.

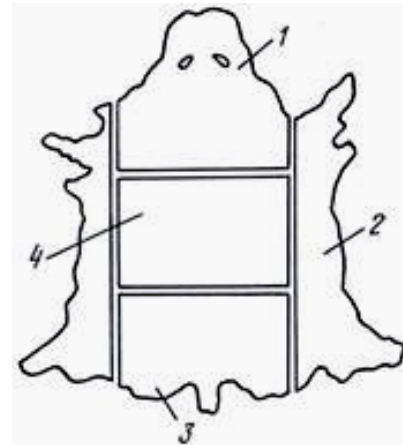

Рис. 2.2. Топографічні ділянки шкур.

а

б

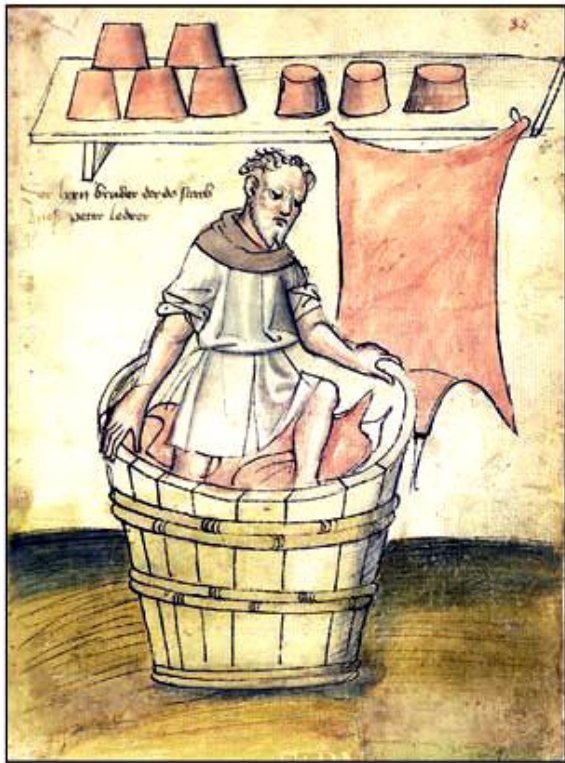

с

Рис. 2.3. Стародавні процеси обробки шкур.

Рис. 2.4. Процеси обробки шкур.

а

б

Рис. 2.5. Процеси дублення та обробки шкур.

c

d

Рис. 2.6. Стародавні процеси вичинки шкур.

Рис. 2.7. Інструменти для обробки шкіри з розкопок на площі Новий Тарг. Польща

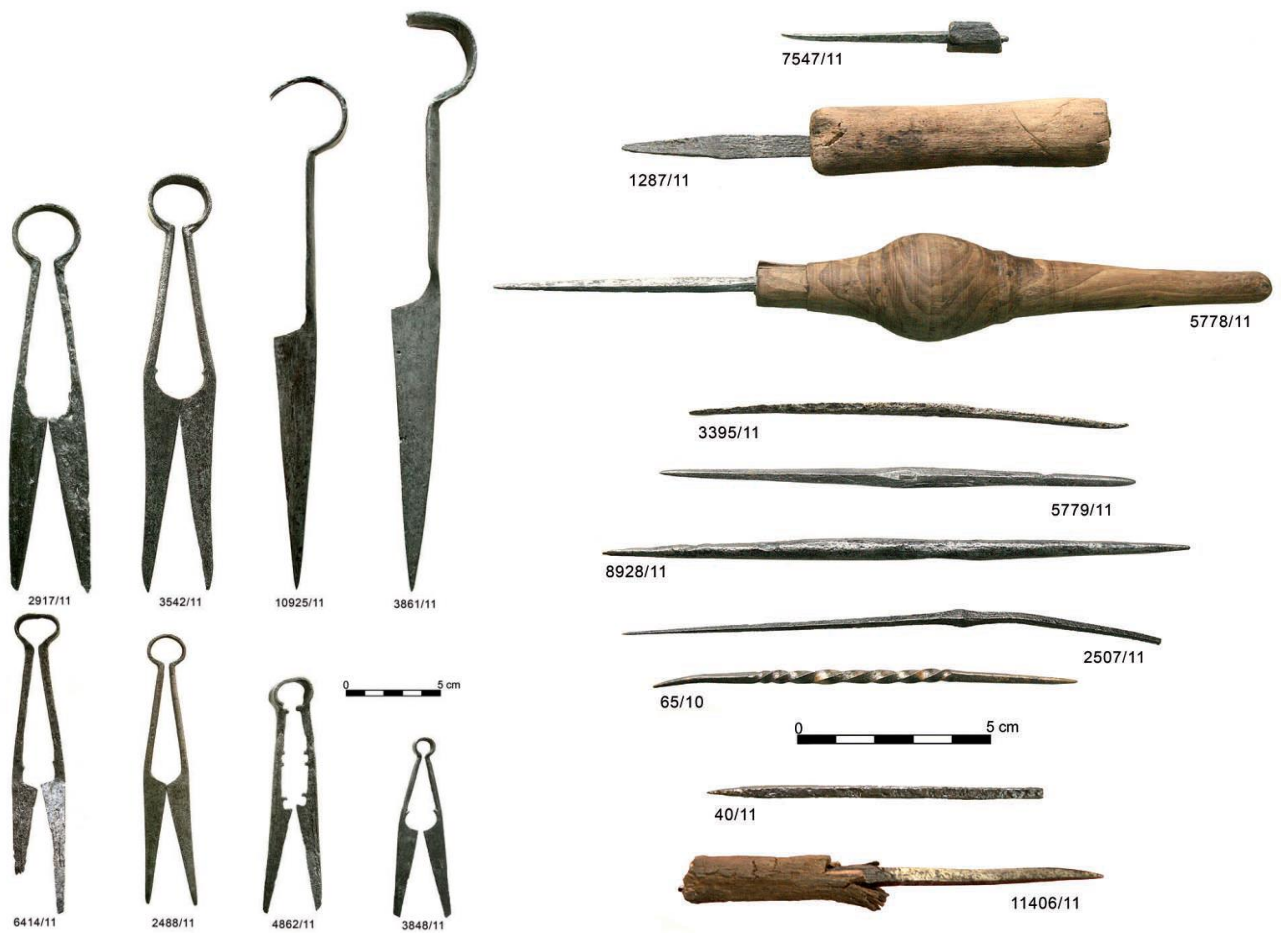

Рис. 2.8. Ножиці та шила для обробки шкіри з розкопок на площі Новий Тарг. Польща

**РЕСТАВРАЦІЯ ШКІРЯНОГО КИСЕТУ З КОЛЕКЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ**

Рис.3.1. До реставрації

Рис.3.2. До реставрації

Рис.3.3. До реставрації (втрати)

Рис.3.4. До реставрації (втрати)

Рис.3.5. До реставрації (три четверті)

Рис.3.6. До реставрації (втрати, потертості)

Рис.3.7. В процесі реставрації (зондаж)

Рис.3.7. В процесі реставрації (демонтаж)

Рис.3.8. В процесі реставрації (дублювання,внутрішня сторона)

Рис.3.9. В процесі реставрації (дублювання, лецева сторона)

Рис.3.9. В процесі реставрації (дублювання, зворотна сторона)

Рис.3.10. В процесі реставрації (дублювання)

Рис.3.11. Після реставрації

Рис.3.12. Після реставрації